

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ

«ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ»

Ιωάννινα 1998

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΛΕΙΟΣ

“ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ”

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας (κυρίως) έχουν αυξηθεί με εντατικούς ρυθμούς οι μελέτες, οι έρευνες και οι δημοσιεύσεις που εξετάζουν το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, επιτείνοντας το ερευνητικό ενδιαφέρον που είναι ασφαλώς παλιότερο. Η εξέλιξη αυτή παρά τη διάθεση ορισμένων να παρασύρονται από τις επιταγές της μόδας, αντανακλά ένα πραγματικό γεγονός και την αυξανόμενη σημασία του στο μετασχηματισμό της κοινωνικής δομής και δυναμικής, στο μετασχηματισμό του σύγχρονου κόσμου όχι αποσπασματικά αλλά ως συνόλου, ως “πακέτου”.

Παρ’ ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι καινούργιο ιστορικό φαινόμενο, εν τούτοις στη σύγχρονη εποχή αποκτά ένα ειδικό περιεχόμενο, καθ’ ότι συνδέεται με την μεγαλύτερη ή μικρότερη υπέρβαση του εθνικού κράτους και όχι με τη σταδιακή εδραίωσή του όπως στην αυγή του καπιταλισμού. Ούτε συνδέεται με την επικράτηση ορισμένων θρησκευτικών πεποιθήσεων και αισθητικών αντιλήψεων ή μορφών ιδιοκτησίας όπως στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς. Η σύγχρονη μορφή της παγκοσμιοποίησης μαζί με την υπέρβαση του εθνικού κράτους (τόσο προς τα έξω όσο και προς τα μέσα) επισύρει ταυτόχρονα και την υπέρβαση της κενύσιανικής κοινωνίας. Η εκπαίδευση ως παράγοντας και αποτέλεσμα εδραίωσης του κοινωνικού κράτους, επιτελεί έναν ειδικό ρόλο στην πορεία της οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. Εξασφαλίζει τόσο τις γνωστικές όσο και τις αισθητικές εισροές (inputs) και εκροές (outrputs) της παγκόσμιας οικονομικο-πολιτισμικής δικτύωσης. Ταυτόχρονα γίνεται η ίδια ένα από τα πεδία της παγκοσμιοποίησης τόσο με την έννοια της υπέρβασης του εθνικού κράτους στην οργάνωση και διεξαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας όσο και επειδή μεταβάλλεται η θέση εκπαίδευσης στην κοινωνική δομή.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Το πλέον σοβαρό ερώτημα στη θεωρία της παγκοσμιοποίησης αφορά στον ορισμό της έννοιας “παγκοσμιοποίηση” και στον προσδιορισμό των ουσιαστών χαρακτηριστικών του φαινομένου. Από την άλλη αυτό συνεπάγεται τον

εντοπισμό της ιδιαιτερότητας της παγκοσμιοποίησης στη σύγχρονη εποχή. Στο ερώτημα αυτό δίνονται αρκετά αντιφατικές απαντήσεις.

Ορισμένοι κοινωνικοί επιστήμονες, παρότι δεν αρνούνται την έντονη στις μέρες μας διακίνηση κεφαλαίων, τεχνολογίας, γνώσης, εμπορευμάτων, εργατικού δυναμικού, εκπαιδευτικών μοντέλων, μορφών πολιτικής οργάνωσης και επικοινωνίας, προτύπων κ.λπ. πέρα από τα όρια και τους περιορισμούς συνόρων, αρνούνται εντούτοις την ύπαρξη του φαινομένου και κατά συνέπεια αρνούνται να νομιμοποιήσουν στο γλωσσάριο των κοινωνικών επιστημών τον όρο “παγκοσμιοποίηση”. Ο C. Dassbach λ.χ. υπογραμμίζει ότι ο όρος αλλά και “η αντίληψη για την παγκοσμιοποίηση είναι άχρηστη επειδή έχει γίνει μια λέξη της μόδας στις οικονομικές μελέτες...στην διεθνή πολιτική οικονομία... είναι μια έννοια- “σούμα” που περιγράφει διαχωρισμένες μεταξύ τους διεργασίες οι οποίες έχουν κάτι κοινό μεταξύ τους μόνο ονομαστικά... Πολλές όψεις που τώρα περιγράφονται με τον όρο παγκοσμιοποίηση παλαιότερα περιγράφονταν και αναλύονταν με όρους όπως “ιμπεριαλισμός”, “εξαγωγή κεφαλαίου”, “πολυεθνικές επιχειρήσεις” κ.λπ (Dassbach: 1990 & 1996). Υπό την έννοια αυτή σε μεγάλο βαθμό παρατηρείται ανανέωση μιας παλιάς γνώσης με νέους όρους.

Η παγκοσμιοποίηση όμως δεν είναι ανύπαρκτο φαινόμενο αλλά αντίθετα ορατό και ιδιαίτερα σημαντικό τόσο στη διαμόρφωση του κοινωνικού, οικονομικού, πολιτικού και πολιτισμικού χώρου του πλανήτη όσο και στο εσωτερικό των μέχρι σήμερα υπαρκτών (ή υπό συγκρότηση, π.χ. Παλαιστινιακού) κρατών. Οι λόγοι που αναπόφευκτα μας οδηγούν στο συμπέρασμα είναι τουλάχιστον οι εξής:

α) Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι καινούργιο φαινόμενο, αλλά αντίθετα έχει μια μακριά προϊστορία και φάσεις εξέλιξης. Το περιγράφουν οικονομολόγοι όπως ο Wallerstein και ο Lipietz, φιλόσοφοι όπως ο Marx, ιστορικοί όπως ο Braudel, ο W. Mc Neil και ο R. Curtin, θεωρητικοί των πολιτισμικών μελετών όπως ο Mc Luhan και ο Toffler κ.λπ. (Wallerstein: 1979 & 1997, Mc Luhan: 1987, Toffler: 1982, Μάρξ: χχ, Δεμερτζής, 274-286: 1996). Σε κάθε όμως ιστορική περίοδο και σχηματισμό αποκτά διαφορετική μορφή, ένταση και περιεχόμενο.

β) Για πολλές, και σημαντικές διεργασίες που εκτυλίσσονται στην εσωτερική ζωή των εθνικών κρατών σήμερα, οι (πολιτικές) αποφάσεις λαμβάνονται από υπερεθνικά όργανα όπως ο ΟΟΣΑ, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα, η GATT κ.ο.κ.

γ) Άλλες πάλι αποφάσεις λαμβάνονται από διακρατικά όργανα στα πλαίσια μιας σχεδιασμένης και βαθμιαία εκτυλισσόμενης υπερεθνικής ολοκλήρωσης, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, η NAFTA (Bucapan: 1997) κ.λπ.

δ) Πολλές άλλες διεργασίες που ξεφεύγουν από τους περιορισμούς των συνόρων αλλά και την εποπτεία των εθνικο-κρατικών οργάνων, αποφασίζονται και ελέγχονται από υπερεθνικά ή πολυεθνικά κέντρα που δεν υπόκεινται σε πολιτικό έλεγχο (όπως οι οργανώσεις που σύμφωνα με την Ο. Λαζίν ανήκουν στον "τέταρτο τομέα της κοινωνίας") ούτε και απολογούνται σε εκλεκτορικά ή εκλεγμένα πολιτικά σώματα. (Lazín: 1997)

ε) Οι οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές διεργασίες που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και τον έλεγχο των κρατικών οργάνων δεν μπορούν πλέον να περιγραφούν και αναλυθούν με την έννοια και τη θεωρία του ιμπεριαλισμού (ή του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού). Όπως αναφέρει ο Tomlinson η παγκοσμιοποίηση αντικατέστησε τον ιμπεριαλισμό, είναι δε λιγότερο συνεκτική απ' αυτόν (Δεμερτζής, 304:1996).

Παρά τις παλιές και νέες ανισότητες που καταγράφονται μεταξύ των εθνικών κοινωνιών ή στο εσωτερικό τους, στην οικονομική διάσταση της παγκοσμιοποίησης δεν κυριαρχεί η εξαγωγή κεφαλαίων, η οποία είναι και το βασικότερο χαρακτηριστικό του ιμπεριαλισμού. Επίσης δεν κυριαρχεί ούτε η εξαγωγή εμπορευμάτων που είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης στο φιλελεύθερο καπιταλισμό. Αντίθετα το νέο στοιχείο στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις σήμερα, είναι σύμφωνα με ορισμένους πολιτικούς οικονομολόγους η εξαγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού αλλά και νέων πρώτων υλών (Lipietz, 213-226: 1990).

στ) Η παγκοσμιοποίηση είναι ιδιαίτερα ορατή στην περιοχή της πολιτιστικής βιομηχανίας, των πολιτιστικών προτύπων και γενικότερα των συμβολικών εμπορευμάτων (ΜΜΕ, μουσική, ενδυμασία κ.λπ). Είναι ακόμα ορατή σε κοινωνικά φαινόμενα όπως ο τουρισμός και η (νόμιμη ή παράνομη) μετακίνηση εργατικού δυναμικού, το έγκλημα (Lash & Urry, 281:1994) κ.ο.κ. Σημαντική είναι ακόμα η διαδικασία παγκοσμιοποίησης στην περιοχή της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα στον τομέα της κατάρτισης (Mason: 1994 & 1996)

Παρ' ότι η θεωρητική και εμπειρική έρευνα επιβεβαιώνει ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα φαινόμενο που κυκλοφορεί στη φαντασία και στην ορολογία ορισμένων κοινωνικών επιστημόνων, εντούτοις το θεωρητικό τοπίο σχετικά με το φαινόμενο δεν γίνεται πιο ξεκάθαρο. Διότι το κρίσιμο ερώτημα παραμένει. Τι είναι η παγκοσμιοποίηση;

Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της παγκοσμιοποίησης προσκρούει σε δυο προβλήματα. Από τη μια πλευρά ανακύπτει η ανάγκη αποσαφήνισης της σχέσης μεταξύ του παγκόσμιου ή των παγκόσμιων κοινωνικο-οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών μορφωμάτων που παράγονται ως αποτέλεσμα της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης, με το εθνικό κράτος ως μορφής σύνολης κοινωνίας (οριζόντια διάσταση). Από την άλλη πλευρά προβάλλει η ανάγκη

αποσαφήνισης της κοινωνικής δομής αυτών των μορφωμάτων (κάθετη διάσταση).

Αναφορικά με το πρώτο πρόβλημα καταγράφονται δυο βασικές προσεγγίσεις, οι οποίες περιέχουν θεωρήσεις διαφορετικής θεωρητικής, μεθοδολογικής και ιδεολογικής προέλευσης. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, την οποία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε συμβατικά “επεκτασιακή” (επειδή προεκτείνει το μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης του εθνικού κράτους σε παγκόσμιο επίπεδο) ή “ομοιογενειακή” (επειδή υποστηρίζει ότι σχηματίζεται μια ομοιογενής κοινωνία σε παγκόσμιο επίπεδο) η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία διαμέσου της οποίας “ο κόσμος όλο και πιο πολύ μετασχηματίζεται σε μια μοναδική κοινωνία” (Albrow: 1995). Η παγκοσμιοποίηση γίνεται εδώ αντιληπτή ως διαδικασία (αλλά και στη συνέχεια το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας) κατά την οποία οι πολύπλευρες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες που αναπτύσσονται μεταξύ των εθνικών κρατών (ή τμημάτων αυτών) συνδέονται μεταξύ τους έτσι ώστε να δημιουργούν μια κοινωνική οργάνωση σε παγκόσμιο επίπεδο (πέρα από τα όρια, τους περιορισμούς και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εθνικού κράτους), που έχει τα χαρακτηριστικά μιας αυτοτελούς κοινωνίας. Αυτό έχει ως συνέπεια να παγκοσμιοποιείται το κράτος και δημιουργείται ένα παγκόσμιο, μετα-εθνικό κράτος (Drache: 1994).

Η εξέλιξη αυτή σε αξιολογικό επίπεδο κρίνεται από πολλούς ως θετική. Υπογραμμίζουν ότι με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την παγίωση των ειρηνικών τρόπων επίλυσης των διεθνών διαφορών, την προσέγγιση του επιπέδου οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ των σημερινών εθνικών κοινωνιών αλλά και την γοργή μεταφορά της τεχνολογίας και τεχνολογίας και την επίτευξη υψηλών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, την εγκατάλειψη παραδοσιακών και περιοριστικών μορφών συμπεριφοράς, θεσμών, νοοτροπίας, αλλά και την επίτευξη ενός μεγαλύτερου επιπέδου ελευθερίας και εξατομίκευσης των ατόμων (McLuhan: 1987, Toffler: 1982).

Από άλλους εκλαμβάνεται σε αξιολογικό επίπεδο αρνητικά. Διατυπώνουν φόβους που σχετίζονται είτε με την κατάργηση του έθνους είτε με την κατάργηση του κράτους (μέσα ή και εκτός των ορίων του έθνους). Υπογραμμίζουν ότι με την εξέλιξη αυτή δημιουργούνται οι προϋποθέσεις παγκόσμιας κυριαρχίας και ηγεμονίας των κυρίαρχων κύκλων των ανεπτυγμένων κρατών, απεμπολούνται τα εθνικά συμφέροντα των λιγότερο ανεπτυγμένων και ισχυρών κρατών, εξαφανίζεται η πολιτισμική ιδιαιτερότητα των μελών των εθνικών κρατών, άρα και η αυτονομία τους, μειώνονται οι δυνατότητες των εθνικών κυβερνήσεων για άσκηση κοινωνικών πολιτικών σε τομείς όπως η εκπαίδευση και η υγεία, με αποτέλεσμα την διόγκωση των κοινωνικών ανι-

σοτήτων όχι μόνο μεταξύ των εθνικών κρατών αλλά και στο εσωτερικό τους (Petrella: 1993 α).

Όμως στο σύνολό της, η προσέγγιση αυτή δεν λαμβάνει υπ' όψιν της ορισμένες σημαντικές αιτιάσεις.

α) Κάθε μορφή ολοκλήρωσης συνεπάγεται και αντίστοιχες μορφές διαφοροποίησης και κατανομής. Άλλωστε αυτό παρατηρείται και στο εθνικό κράτος όπου διαμορφώνονται λιγότερο ή περισσότερο αυτόνομες περιφέρειες, νομοί, πόλεις κ.λπ. (σε οριζόντιο επίπεδο) ή τάξεις, στρώματα, υποπολιτισμικές ομάδες κ.λπ. (σε κάθετο επίπεδο).

β) Όπως επισημαίνουν μελετητές των διαφορών όψεων της παγκοσμιοποίησης και ιδιαίτερα της οικονομικής, η παγκοσμιοποίηση δεν συνεπάγεται την κατάργηση του κράτους, αφού “οι πολυεθνικές εταιρείες, π.χ. χρειάζονται τα κράτη για να προστατεύουν τα δικαιώματα που προκύπτουν από την ιδιοκτησία τους και για υποστήριξη στον τομέα των υποδομών, όπως επίσης τα κράτη χρειάζονται τις πολυεθνικές, αφού δεν υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις, για να επενδύουν, να δημιουργούν θέσεις εργασίας και να συνεισφέρουν στα φορολογικά έσοδα” (Holton: 1998).

Το κράτος, με όποια προσέγγιση και αν το ερμηνεύσουμε, δεν καταργείται, αφού είναι απαραίτητο είτε στην σύγκρουση μεταξύ των συμφερόντων των κοινωνικών τάξεων και ομάδων, είτε στην επίτευξη της κοινωνικής συναίνεσης. Άρα η όποια τροποποίηση του κράτους (αν αυτό συμβαίνει) θα πρέπει να αναζητηθεί στην κάθετη όψη της παγκοσμιοποίησης.

γ) Η παγκοσμιοποίηση δεν συνεπάγεται την κατάργηση του έθνους και της εθνικής ταυτότητας. Το σύγχρονο έθνος μπορεί να συνδέεται με την σύγχρονη πολιτική οργάνωση και την επικράτεια, δεν παύει όμως να είναι ένας ιδιαίτερος, σχετικά αυτόνομος από την κρατική οργάνωση κοινωνικός δεσμός, συνδεδεμένος με ορισμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης που δεν μπορούν να καταργηθούν από την παγκοσμιοποίηση. Όπως υποστηρίζει ο Δεμερτζής “μια παγκόσμια κουλτούρα δεν καταργεί τις επιμέρους εθνικές ταυτότητες” (Δεμερτζής, 346:1996), παρ' ότι θεωρητικοί όπως ο Smith διατυπώνουν το συμπέρασμα ότι το έθνος είναι ένα ιστορικό φαινόμενο. Αν και “δεν είναι μια κατασκευή εκ του μηδενός .....έχει επιλεκτικό και επινοημένο χαρακτήρα” (ibid: 175) Η εθνική ταυτότητα δεν μπορεί να εξαφανισθεί με τη συγκρότηση μιας παγκόσμιας ταυτότητας, όπως δεν εξαφανίστηκαν οι ταυτότητες κάθε εντοπιότητας (περιφέρειας, πόλης ή χωριού που είχαν τη δική τους ιδιαίτερη κουλτούρα) και υπο-πολιτισμικής κατηγορίας με το σχηματισμό του έθνους και της εθνικής ταυτότητας.

Αυτό που ίσως συμβαίνει πραγματικά είναι μια μεγαλύτερη ή μικρότερη αποσύνδεση των κρατικών λειτουργιών και εξουσιών από την εθνική ενότη-

τα των κοινωνικών σχέσεων και δράσεων. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο φαινόμενο η έξαρση του εθνικισμού ή του θεμελιωτισμού (fundamentalism) που χρησιμοποιείται ως όχημα κυρίως από τις θιγόμενες, με την περιστολή του εθνικού ή/και κοινωνικού κράτους, κοινωνικές κατηγορίες στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Συγγραφείς όπως ο Βρούζας θεωρούν ότι η συσπείρωση γύρω από τις παραδοσιακές πολιτισμικές ταυτότητες είναι αντίδραση στις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης και τοποθετούνται εκτός των ορίων της (Βρούζας, 126: 1997), αντίθετα συγγραφείς όπως ο Robertson ορθά κατά την άποψή μας τονίζουν ότι τα εθνικιστικά και θεμελιωτικά κινήματα δεν βρίσκονται έξω από τη σφαίρα της παγκοσμιοποίησης αλλά εγγράφονται σ' αυτήν και διαμορφώνουν το σχήμα της (Robertson, 165-180: 1992).

Η διαδικασία παγκοσμιοποίησης παράγει νέες μορφές (και μορφώματα) διαφοροποίησης και κατανομής- και το αντίστροφο, σε μια διαλεκτική σχέση. Μια διαφορετική διαίρεση (και επανασύνδεση) με άλλα κριτήρια πέραν αυτού της εθνικής ταυτότητας (Hall: 1993) αναβαθμίζοντας τις τοπικές κουλτούρες και κοινωνίες (Toffler, 367-386: 1982). Ίσως είναι αυτές ακριβώς που μεταβάλλουν το εθνικό κράτος, που διασπούν και διαφοροποιούν την εθνική ομοιογένεια ενός συνόλου οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δραστηριοτήτων και σχέσεων, παρά η μια ή άλλη υπερεθνική ολοκλήρωση των νέων μορφωμάτων. Αυτές είναι τέτοιες μορφές κατανομής και διαίρεσης που περιλαμβάνουν (γεωγραφικά και/ή κοινωνικο-πολιτισμικά) τμήματα των μέχρι πρότινος ακέραιων και αυστηρά οργανωμένων εθνικών κρατών, με διαφορετική δυναμική και σταθερότητα από τα αντίστοιχα του εθνικού κράτους. Στην ορολογία λ.χ. της E.E. από θεωρητική οπτική γωνία, οι όροι "περιφέρεια" και "συνεργασία των περιφερειών" αυτό θεωρούμε σημαίνουν μεταξύ άλλων.

Σύμφωνα με μια δεύτερη προσέγγιση την οποία θα μπορούσαμε επίσης συμβατικά να αποκαλέσουμε "ετερογενειακή", η παγκοσμιοποίηση όντως εί-

1. Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δυο πτυχές της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης. Η μια είναι η ολοκληρωσιακή, με την οποία συνήθως ταυτίζεται η παγκοσμιοποίηση, και κατά την οποία σε παγκόσμιο επίπεδο και με σχετική αυτοτέλεια, συνδέονται οργανικά διάφορες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις και δραστηριότητες (τα δίκτυα για τα οποία κάνουμε λόγο στο παρόν άρθρο). Η δεύτερη είναι η διαφοροποιητική και σ' αυτή σχηματίζονται νέα μετα-εθνικά μορφώματα, που συμμετέχουν ως στοιχεία στην ολοκληρωσιακή διάσταση της παγκοσμιοποίησης. Οι δυο πτυχές της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζονται στη θεωρία με τους όρους "παγκοσμιοποίηση" και "τοπικοποίηση" αντίστοιχα. Στην παρούσα φάση της παγκοσμιοποίησης δεν είναι ακόμα ορατή η διάκρισή τους, όπως των ανάλογων στο εθνικό κράτος.

ναι μια διαδικασία οργανικής σύνδεσης κοινωνικών μορφωμάτων και κοινωνικο-οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών και σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα και δημιουργίας μιας παγκόσμιας κοινωνίας. Τα μορφώματα (ασταθή και πεπερασμένα) που σχηματίζονται δεν διαθέτουν την αυτοτέλεια και πολύ περισσότερο την (εθνική ή άλλη) πολιτισμική ομοιογένεια που καταγράφεται στο εθνικό κράτος ως μορφή σύνολης κοινωνίας. Είναι μια ενότητα ομοιογένειας και ετερογένειας χωρίς την εδαφική ενότητα και την κρατική οργάνωση του γνώρισαν οι εθνικο-κρατικά οργανωμένες κοινωνίες. “Ομογενοποίηση και διαφοροποίηση, ολοκλήρωση και κατακερματισμός, συγκέντρωση και αποκέντρωση, παράθεση και συγκρητισμός, οικουμενικοποίηση και μερίκευση είναι αντιθετικές τάσεις που ορίζουν ... την παγκοσμιοποίηση” (Δεμερτζής, 297: 1996). Η αδυναμία αυτής της προσέγγισης ίσως έγκειται στο γεγονός ότι αδυνατεί να καταγράψει τις πραγματικές ή ρεαλιστικά δυναμικές μορφές ολοκλήρωσης ή σύνολης κοινωνίας.

Όμως η παγκοσμιοποίηση, και το μέχρι στιγμής αποτέλεσμά της είναι η διαμόρφωση παράλληλα με τα εθνικά κράτη ενός παγκόσμιου “αρχιπελάγους” μέσα στο οποίο αναδύονται μορφώματα με διαφορετικό επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης, οργάνωσης εργασίας και εργασιακών σχέσεων, νοοτροπίας και ηθικής, νομοθεσίας και πολιτικών συστημάτων, εκπαίδευσης και κωδίκων επικοινωνίας. Τα εθνικά κράτη συνυπάρχουν με τα μορφώματα αυτά. Πότε συμβαδίζουν με τα εθνικά κράτη, πότε συγκρούονται μαζί τους και πότε ακολουθούν ασύμπτωτες πορείες. Η παγκοσμιοποίηση σήμερα είναι η ενότητα και συνύπαρξη των δυο κόσμων. Αυτού των εθνικού κρατών και εκείνου των δικτύων των νέων μορφωμάτων που παράγονται από τη διαίρεση του εθνικού κράτους.

Τα μορφώματα που περιγράψαμε αποκτούν ενότητα (άλλοτε περισσότερο άλλοτε λιγότερο) με την εθνική (εθνικές) τους ταυτότητα (ταυτότητες), ή με την κοινή οικονομική τους δραστηριότητα ή τις οικονομικές τους δραστηριότητες άμεσα ή έμμεσα στο πλαίσιο των ίδιων πολυεθνικών γιγάντων, με το αξιακό σύστημα του οικονομικού τους πολιτισμού, με την ομοιογένεια του συστήματος των συμβολικών αξιών που παράγουν ανταλλάσσουν και καταναλώνουν, με τη δομή και το επίπεδο της κατανάλωσης, με τον ίδιο βαθμό εξατομίκευσης κ.λπ. ή με περισσότερα από τα στοιχεία αυτά. “.... Προς το μέσον του 21ου αιώνα....τα εθνικά κράτη δεν θα είναι οι σημαντικότερες κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά χώρες. Στη θέση τους θα αναπτυχθούν πόλεις-περιφέρειες όπως η Οζάκα στην Ιαπωνία, η πολιτεία Όραντζ στην Καλιφόρνια .....Αυτές θα κατέχουν την κυρίαρχη κοινωνικο-οικονομική θέση και θα παίζουν ουσιαστικό πολιτικό ρόλο” (Petrella β: 1993).

Τα νέα μετα-εθνικά μορφώματα συγκροτούν δίκτυα και κάθε μόρφωμα

μπορεί να μετέχει σε περισσότερα από ένα. Αποκτούν και επιτελούν άμεσα τα ίδια "κρατικές λειτουργίες και εξουσίες", είτε (που είναι και το συνηθέστερο) είναι υπό την εποπτεία μη αντιπροσωπευτικών, υπερχρατικών πολυεθνικών ή υπερεθνικών οργάνων (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα κ.λπ.), αλλά και διεθνών, νέου τύπου οργανισμών (όπως αυτοί που ανήκουν στον "4^ο τομέα της κοινωνίας"²). Οι εξουσίες αυτές δεν μεταβιβάζονται χωρίς τη συναίνεση ή ενάντια στην βούληση των εθνικών κρατών. Τα δίκτυα αυτά αποτελούν μια άγνωστη μέχρι στιγμή υβριδική μορφή σύνθεσης μεταξύ οικονομικών ενώσεων, πολιτικών οργάνων, πολιτιστικών κοινοτήτων κ.λπ., μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών, της ιδιωτικής σφαίρας. Ο Petrella καταγράφει 30 τέτοια δίκτυα που αποτελούν σήμερα τα νευραλγικά κέντρα των αγορών (Petrella: 1993). Σε πρωτόλεια, οραματική και μελλοντολογική μορφή είχαν ήδη περιγραφεί από τον Α. Toffler (Toffler: 378-385 & 507-508: 1982).

Το γεγονός ότι η παγκοσμιοποίηση έχει αυτή την οριζόντια κοινωνική οργάνωση σήμερα δεν σημαίνει ότι και θα την διατηρήσει. Τόσο στη βιβλιογραφία όσο και στους σχεδιασμούς των εθνικών πολιτικών οργάνων αλλά και των παγκόσμιων οικονομικών και πολιτικών οργανισμών επισημαίνεται το κενό μιας διακριτής, με κρατικές αρμοδιότητες διοίκησης, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικών και πολιτικών κρίσεων και αστάθειας (Drache: 1994, Chesneaux: 1993). Το ερώτημα που συνεπώς τίθεται δεν είναι αν η παγκοσμιοποίηση θα καταλήξει σε κάποια διακριτή μορφή κρατικής οργάνωσης αλλά το ποια θα είναι αυτή, τι συνέπειες θα έχει στο (και από το) συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων και πως θα προκύψει.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Αν όμως η παγκοσμιοποίηση έχει, μέχρι στιγμής, χαοτική οριζόντια κοινωνική οργάνωση, αυτό δεν προκύπτει μόνο ή τόσο από την υπέρβαση των εθνικών κρατικών ορίων και των μη προσδιορισμό ακόμα νέων, αλλά και από τις διαδικασίες στις οποίες αναφέρεται το δεύτερο ερώτημα που εξ αρχής θέσαμε: ποια είναι η κοινωνική δομή (το περιεχόμενο) της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης και των μορφωμάτων που παράγονται απ' αυτήν, ποιος ο χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων που σχηματίζονται πέρα από το όριο

2. Στον "τέταρτο τομέα της κοινωνίας", την κοινωνία των πολιτών, περιλαμβάνονται οι μη κρατικές οργανώσεις (που ιδρύουν και ενισχύουν πανεπιστήμια, νοσοκομεία κ.λπ.), οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, οι μη φορολογούμενες οργανώσεις όπως π.χ. οι "Γιατροί του κόσμου", οι εμπορικές ενώσεις, οι ενώσεις επιχειρηματιών, τα ιδρύματα όπως π.χ. το ίδρυμα Σόρος, των επιχειρήσεων ΜακΝτόναλτ κ.λπ. (Lazin: 1997).

του εθνικού κράτους, πως μετασχηματίζονται ως αποτέλεσμα της οι διάφοροι κοινωνικοί θεσμοί. Άρα και ποιες είναι οι ηγετικές δυνάμεις (driven forces) στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης. Τρεις είναι οι επικρατέστερες προσεγγίσεις αναφορικά με το περιεχόμενο της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης. Η τεχνολογική, η πολιτικο-οικονομική και η πολιτισμική και θα πρέπει να τις διαπραγματευθούμε προκειμένου να διερευνήσουμε πως η παγκοσμιοποίηση σχετίζεται με την εκπαίδευση.

Η παγκοσμιοποίηση έχει (επί του παρόντος) α-συστηματική μορφή, χαοτική μορφή, επειδή ο κινητήριος μοχλός της είναι το ίδιο α-συστηματικός, αποτελεί μια μη προσδιορίσιμη, εσωτερικά αντίθετη στις συγκεντρωτικές μορφές ολοκλήρωσης διαδικασία. Η παγκοσμιοποίηση ως φαινόμενο αλλά και η συγκεκριμένη μορφή της είναι προϊόν της μετατροπής του πολιτισμού και των πολιτιστικών ταυτοτήτων σε οργανικό συντελεστή των οικονομικών δραστηριοτήτων και των οικονομικών σχέσεων, τόσο κατά τη διαδικασία της κατανάλωσης, όσο και κατά τη διαδικασία της παραγωγής και της ανταλλαγής. Πιο συγκεκριμένα είναι προϊόν της ενσωμάτωσης των κινήτρων και της ενέργειας που δεν προέρχονται από τις “μεγάλες αφηγήσεις”, τις “μεγάλες”, μακρο-κοινωνικές πολιτισμικές ταυτότητες/ταυτίσεις στην (κάθε μορφής) παραγωγική διαδικασία, αλλά από τις “μικρές αφηγήσεις”, αυτές που αναφέρονται στην καθημερινότητα, αυτές που προκύπτουν και αναπαράγονται στην ιδιωτική σφαίρα (στην κοινωνία των πολιτών), αυτές που σχετίζονται με το εξατομικευμένο άτομο, με την ατομική αυτενέργεια, αυτές που προκύπτουν και αναπαράγονται με την (ατομική) κατανάλωση, και τη χρήση (ερμηνευία και συμπλήρωση του νοήματος) συμβολικών εμπορευμάτων (προϊόντων και υπηρεσιών). Είναι ταυτίσεις με ιδιότητες και χαρακτηριστικά που παράγονται στην ευμετάβλητη και δυναμική καθημερινή ζωή του ατόμου, στις σχέσεις και τις δραστηριότητες που διαμορφώνονται και ρυθμίζονται με (απαραίτητο όρο) την ατομική αυτενέργεια. Δεν είναι ταυτίσεις με συλλογικές “ιδιότητες” και χαρακτηριστικά προσωπικότητας που κατασκευάζονται (από το κράτος) τεχνητά και αποξενωμένα από τον πολίτη, σε μια διαδικασία στην οποία δεν έχει θέση η αυτενέργεια, η ατομική αυτονομία.

Ο Featherstone έδειξε πως ο “αποκεντρωτικός” χαρακτήρας της σύγχρονης κατανάλωσης συμβόλων και συμβολικών προϊόντων συνδέεται άρρηκτα με την “παγκόσμια αταξία”, την υπέρβαση των εθνικών ταυτοτήτων τόσο προς τα μέσα όσο και προς τα έξω (Featherstone, 112-128: 1991). Οι “μικρές ταυτότητες” είναι προϊόν πολλαπλών ταυτίσεων και όχι μόνο της ταύτισης με μια ή λίγες μεγάλες, βασικές και αφηρημένες ομάδες (Goldstein & Reyner: 1994).

Από που όμως προκύπτει όχι μόνο η εμφάνιση, αλλά πολύ περισσότερο η

εδραίωση και διευρυνόμενη αναπαραγωγή αυτών των ταυτίσεων και πως σχετίζονται με το εμπειρικά και θεωρητικά διαπιστούμενο γεγονός, πως η παραγωγή και διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών είναι το πεδίο στο οποίο συντελείται σε μεγαλύτερο βαθμό η διαδικασία παγκοσμιοποίησης, αλλά πως η τελευταία είναι η ατμομηχανή της σε άλλους τομείς; Και πως εξηγείται το γεγονός ότι στην παγκοσμιοποίηση “η οικονομία έχει αυτονομηθεί ως σύστημα...στο οποίο υποτάσσονται όλοι οι τομείς της κοινωνικής ζωής” (Chesneaux: 1993);

Αυτό που χαρακτηρίζει το οικονομικό σύστημα των πιο ανεπτυγμένων οικονομικά καπιταλιστικών (δυτικών) κοινωνιών κατά την περίοδο έναρξης της πολύπλευρης κρίσης ('70) είναι η κατανάλωση ως μοχλός της παραγωγής στο σύστημα μαζικής παραγωγής - μαζικής κατανάλωσης (Lipietz: 1990). Ταυτόχρονα αυτό προϋποθέτει και συνεπάγεται τον εθνικό σχεδιασμό, οργάνωση και υλοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας (αλλά και κάθε άλλης όπως π.χ. της εκπαίδευσης) (Χαραλάμης, 200-201: 1998). Προϋποθέτει όμως και συνεπάγεται τη διαρκή ταύτιση των ατόμων (μέσω οικονομικής και κοινωνικής παραγωγής και της κατανάλωσης) με ιδιότητες που δεν μπορεί παρά να προκύπτουν από, και να τροφοδοτούν τον εθνικό σχεδιασμό, την εθνική ιδιαιτερότητα και υπερηφάνεια, τον εθνικό τρόπο ζωής και σκέψης, τις εθνικά ιδιόμορφες αξίες, πολιτισμό κ.λπ. (Πλειός: 1996). Η μαζική κατανάλωση αποκτά εθνικό πολιτισμικό χαρακτήρα και ως τέτοια τροφοδοτεί την εθνικά σχεδιασμένη και αυτάρκη παραγωγή.

Όμως κατά την ίδια περίοδο, και για λόγους που δεν μπορούμε εδώ εκτεταμένα να αναλύσουμε, καταγράφεται ορισμένη στροφή προς τη διαφοροποιημένη παραγωγή, υπό την πίεση της διαφοροποιημένης ζήτησης. Αυτό είναι ιδιαίτερα έντονο στις βιομηχανίες παραγωγής συμβολικών εμπορευμάτων.³ Εμφανίζεται η ζήτηση κατανάλωσης εμπορευμάτων με ιδιαίτερη, διαφορετική από την τυποποιημένη (και εθνικά προσδιορισμένη) συμβολική αξία που έχουν τα εμπορεύματα στη μαζική παραγωγή - μαζική κατανάλωση. Ταυτόχρονα στην ίδια τη σφαίρα της παραγωγής, οι τυποποιημένες (και εθνικά προσδιορισμένες) μαζικές μορφές διαμόρφωσης των κινήτρων και των ικανοτήτων συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική διαδικασία (όπως η ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών, η μείωση των ανισοτήτων στην υγεία και την αναψυχή, τη διασκέδαση και τις επικοινωνίες κ.λπ.) δεν

3. Συμβολικό εμπόρευμα αποκαλείται εκείνο το εμπόρευμα το οποίο γίνεται αντιληπτό και καταναλώνεται ως σύμβολο. Είτε εξ ίσου ως σύμβολο όπως και ως χρηστική αξία είτε η πριν απ' όλα και πάνω απ' όλα ως σύμβολο, γεγονός που καθιστά τη χρηστική του αξία παράγωγο της συμβολικής.

μπορούν να εξασφαλίσουν ούτε την οικονομική ανάπτυξη γενικά (π.χ την αύξηση του ΑΕΠ και του κέρδους) ούτε τη διαφοροποιημένη παραγωγή ειδικότερα.

Οι επιχειρήσεις, για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στη διαφοροποιημένη ζήτηση συμβολικών εμπορευμάτων (η οποία με τη σειρά της μπορεί να εξασφαλίσει με τη μεγαλύτερη αξία που έχουν) σταθεροποίηση και ανάπτυξη του κέρδους, κατ' ανάγκη προσφεύγουν στις νέες τεχνολογίες, επειδή η βιομηχανική μηχανή δεν είναι σε θέση ν' ανταποκριθεί παρά μόνο στη μαζική, τυποποιημένη παραγωγή (Τσεκούρας: 1990, Kaplinsky: 1984). Αυτό είναι άλλωστε και το καθοριστικό γεγονός για την αλματώδη είσοδο των νέων τεχνολογιών στη βιομηχανική παραγωγή και ιδίως στις υπηρεσίες. Στις τελευταίες η ζήτηση διαφοροποιημένων εμπορευμάτων είναι μεγαλύτερη, αφού η συμβολική τους αξία είναι μεγαλύτερη σε σχέση με τη χρηστική. Η διαδικασία αυτή είναι αδύνατη χωρίς τις αλλαγές στην εκπαιδευτική γνώση με την οποία τροφοδοτούνται οι βιομηχανίες των νέων τεχνολογιών (Parelius & Parelius: 85: 1997, Webster, 11: 1995).

Η επέκταση των νέων τεχνολογιών συνεπάγεται όμως και μεταβολές στην οργάνωση της εργασίας, που με σχετικά αργά βήματα κατέληξε στις μεταφορντικές. Παρά τη μεγάλη ποικιλία των στοιχείων που συνθέτουν τις μεταφορντικές μορφές οργάνωσης της εργασίας (Λυμπεράκη: 1991), το κοινό χαρακτηριστικό όλων είναι η αξιοποίηση/ ενσωμάτωση στην παραγωγική διαδικασία και στις παραγωγικές σχέσεις των (αισθητικών, ηθικών, πολιτικών, κοινωνικών κ.λπ.) ταυτίσεων του ατόμου με "τις μικρές αφηγήσεις" (αισθητικές, ηθικές, γνωστικές, πολιτικές, κοινωνικές, φυλετιστικές, κ.λπ.). Είναι η ενσωμάτωση των ταυτοτήτων που παράγονται στην καθημερινότητά του (Πλειός, 1996). Είναι οι ίδιες που παράγονται στην κατανάλωση συμβολικών εμπορευμάτων, μόνο που τώρα ανατροφοδοτούν την παραγωγή τους και την παραγωγή γενικότερα όχι μόνο στην οικονομία αλλά και στην πολιτική και στις κοινωνικές σχέσεις κ.λπ. Αυτό άλλωστε συμβάλλει καθοριστικά στην επίτευξη της ευελιξίας και της (οικονομικής) "ορθολογικότητας" των μεταφορντικών μορφών οργάνωσης της εργασίας και ευρύτερα των κοινωνικών σχέσεων. Και η διαδικασία αυτή απαιτεί υποστήριξη από την εκπαίδευση και αλλαγές σ' αυτήν σε όλα τα επίπεδα. Κυρίως όμως απαιτεί αλλαγές τόσο στο επίπεδο της εκπαιδευτικής γνώσης όσο και στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων μέσα στην εκπαίδευση (Petrella: 1993). Το δεύτερο είναι και το δυσκολότερο εμπόδιο των εκπαιδευτικών αλλαγών.

Με τον τρόπο αυτό ο συνδυασμός των νέων τεχνολογιών με τις μεταφορντικές μορφές οργάνωσης της εργασίας έχει καθοριστικές συνέπειες για το φαινόμενο που εξετάζουμε, την παγκοσμιοποίηση.

Η διαφοροποιημένη κατανάλωση ξεφεύγει από τα όρια του εθνικού κράτους, αφού τέτοια διαφοροποιημένα κοινά εμφανίζονται στα περισσότερα εθνικά κράτη στα οποία έχει αναπτυχθεί το σύστημα μαζικής παραγωγής-μαζικής κατανάλωσης (εθνικά σχεδιασμένης, και πολιτισμικά, εθνικά προσδιορισμένης).⁴ Αυτή είναι και η πρώτη εκδήλωση της σύγχρονης φάσης της παγκοσμιοποίησης, στην οποία εμφανίζονται πολυεθνικές εταιρείες που παράγουν εμπορεύματα (πρωτίστως συμβολικά) και τα οποία διαθέτουν σε περισσότερες χώρες (Ramonet: 1997, Holton: 1998, Wallerstein: 1979). Το γεγονός αυτό δημιουργεί την εντύπωση πως η (σύγχρονη) παγκοσμιοποίηση χαρακτηρίζεται κυρίως από την επικράτηση των πολυεθνικών εταιρειών, την ελεύθερη διακίνηση εμπορευμάτων, των κεφαλαίων και της τεχνολογίας που συμβάλλουν στην (κατά τόπους) παραγωγή τους (πρβλ. Ramonet: 1993). Από κριτική σκοπιά το φαινόμενο αυτό έχει μελετηθεί από τους εκπροσώπους της θεωρίας της ανάπτυξης και του πολιτιστικού ιμπεριαλισμού⁵ (Schiller: 1986).

Όμως η νέα τεχνολογία και οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας όχι απλά επιτρέπουν, αλλά επιβάλλουν κυρίως για λόγους οικονομικής ορθολογικότητας διεργασίες καθοριστικές για τη σύγχρονη φάση της παγκοσμιοποίησης:

α) Με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών σε όποιες επιχειρήσεις ανά τον

4. Από επιστημονικές αυτές μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παγκοσμιοποίηση είναι πρωτίστως μια ιδέα δυτική και μια εξέλιξη αναγκαία κυρίως για τις καπιταλιστικές οικονομίες που ολοκλήρωσαν τη διαδρομή τους στο σύστημα μαζικής παραγωγής - μαζικής κατανάλωσης, την εθνικο-κρατικά σχεδιασμένη οικονομία, κοινωνία και πολιτισμό και τη συλλογική, σύμφωνα με τον Beck αυτενέργεια (Beck: 1992). Ταυτόχρονα είναι μια ιδέα και μια συμφέρουσα εξέλιξη για εκείνες τις κοινωνικές ομάδες των οποίων η ισχυροποίηση της οικονομικής και κοινωνικής θέσης, η ατομική διάκριση και επικράτηση, η ανάπτυξη της ατομικότητά τους συμβαδίζει με την κατανάλωση διαφοροποιημένων αγαθών και υπηρεσιών με υψηλή συμβολική αξία, απ' όπου κι αν προέρχονται. Για εκείνες τις ομάδες των οποίων η ανοδική κοινωνική κινητικότητα προκύπτει από την υπέρβαση των περιορισμών που θέτει το εθνικό κράτος και ο εθνικός πολιτισμός, η συγκεντρωτική εξουσία, οι συλλογικές - κατασκευασμένες ταυτότητες στην απασχόληση, στην εκπαίδευση, στην υγεία, στην οικογένεια, στην αναψυχή και τη διασκέδαση, στις επικοινωνίες κ.λπ. Αυτό δεν σιनेπάγεται όμως την άρνηση και την αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση αλλά τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών στοχεύσεων.

5. Η θεωρία του πολιτιστικού ιμπεριαλισμού ορθά, κατά τη γνώμη μας, διαπίστωσε αυτή την πρώτη φάση της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης και την παγκόσμια διάδοση αφηρημένων προτύπων μέσα από μια συγκεκριμένη εθνική τους μορφή. Όμως α) δεν διέγινε ότι ήταν πράγματι μια πρώτη φάση στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης και είδε στατικά χωρίς την ιστορική του προοπτική το πρόβλημα και β) δεν διέγινε τη βαθύτερη οικονομική σημασία του "πολιτιστικού ιμπεριαλισμού", παρά μόνο την επιφανειακή, δηλαδή την εξαγωγή οικονομικού κέρδους και την εξασφάλιση πολιτικής υποταγής, όπως άλλωστε έκανε και Κριτική Σχολή (πρβλ. Ανδρεάδης: 1984, Δεμερτζής, 303-311: 1996).

κόσμο χρησιμοποιούν την βιομηχανική μηχανή, ο έλεγχος παραγωγής και διάδοσης των νέων τεχνολογιών ασκείται από τις (λίγες) επιχειρήσεις που την έχουν αναπτύξει. Δημιουργούνται πολυεθνικοί γίγαντες που ελέγχουν τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων ανά τον κόσμο, απαιτούν (όπως και οι ενδιαφερόμενες επιχειρήσεις) την άρση των κρατικών περιορισμών, ενώ δεν τροφοδοτούν επιχειρήσεις στις “μη φιλικές” χώρες οδηγώντας τις ταχύτερα στην οικονομική οπισθοδρόμηση και την κατάρρευση μέχρι να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις των πολυεθνικών γιγάντων.

Υπό την έννοια αυτή είναι ορθές εν μέρει εκείνες οι θεωρήσεις (Mc Luhan: 1987, Toffler: 1982, Webster: 1995), σύμφωνα με τις οποίες οι τεχνολογικές μεταβολές και κυρίως η έλευση της πληροφορικής “ευθύνονται” για την παγκοσμιοποίηση της οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής και όχι τόσο οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και επιδίωξη αύξησης του κέρδους με το διεθνή καταμερισμό της εργασίας (Holton: 1998).

Όπως όμως τονίσαμε η διευρυμένη και ορθολογικά σκόπιμη εφαρμογή των νέων τεχνολογιών ως μέσου μείωσης του κόστους παραγωγής και ως μέσου αύξησης του κέρδους, δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την κρίση του συστήματος μαζικής παραγωγής - μαζικής κατανάλωσης ως σταδίου στην εξέλιξη της καπιταλιστικής οικονομίας. Η τεχνολογία είναι ένα από τα σημαντικά πεδία αλλά και μέσα της παγκοσμιοποίησης, δεν εξαντλεί όμως το περιεχόμενό της.

β) Με την ανάπτυξη των μετα-φορντικών μορφών οργάνωσης της εργασίας, δίνονται λύσεις στο πρόβλημα της διαφοροποιημένης παραγωγής, αλλά και της διαφοροποιημένης κατανάλωσης που την τροφοδοτεί. Οι νέες τεχνολογίες παρεμβαίνουν καθοριστικά όχι μόνο στην παραγωγή του συμβολικού εμπορεύματος με επαυξημένη (σύνθετη) συμβολική αξία, αλλά και στην παραγωγή της ίδιας της επαυξημένης συμβολικής αξίας κατά τις χρήσεις του εμπορεύματος ιδίως του πολιτιστικού (ταινίες, μουσική, παιχνίδια, κ.λπ.) από τους καταναλωτές αλλά και παραγωγούς. Αυτός είναι ένας από τους σημαντικότερους λόγους ώστε η παρούσα φάση της παγκοσμιοποίησης να είναι σύμφυτη με την κατανάλωση και τον καταναλωτισμό, με τον καταναλωτικό καπιταλισμό (Featherstone, 122-128: 1991). Γι’ αυτό και από πολλοί μελετητές θεωρούν ότι μια από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις και αιτίες της παγκοσμιοποίησης είναι η πέραν των εθνικών συνόρων ελεύθερη διακίνηση καταναλωτικών αγαθών (Lash & Urry, 2: 1994, Lury: 1996). Η παγκοσμιοποίηση είναι μαζί με όλα τ’ άλλα και η αναδιάταξη στο χώρο, του σύγχρονου καταναλωτικού καπιταλισμού, αναγκαία για την υπόστασή του.

Όμως η ανάπτυξη μετα-φορντικών μορφών οργάνωσης της εργασίας συνεπάγεται τόσο την υπέρβαση του **εθνικού** κράτους όσο και την υπέρβαση του

εθνικού κράτους. Ειδικότερα συνεπάγεται την υπέρβαση των ρυθμίσεων από το κράτος στις εργασιακές σχέσεις, τα ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά δικαιώματα κ.λπ. Αυτό μπορεί να συμβεί και συμβαίνει και με την παρέμβαση του ίδιου του εθνικού κράτους. Συνεπάγεται την προσέλκυση ή/και την διαμόρφωση εργατικού δυναμικού το οποίο θα υπερεργάζεται (διαχέοντας πτυχές της εργασιακής διαδικασίας και στον ελεύθερο χρόνο, αλλά εργαζόμενο και με εντατικότερους ρυθμούς σ' αυτόν) όχι μόνο χάρις στη πρόσβαση στη διαφοροποιημένη κατανάλωση αλλά και χάριν της ίδιας της πραγματικής όσο και συμβολικής νίκης στον οικονομικό πόλεμο. Εργατικό δυναμικό που διαθέτει όχι μόνο σύγχρονες γνώσεις αλλά και σύγχρονα παραγωγικά κίνητρα (Πλειός: 1996).

Η ενότητα των δυο εξελίξεων που περιγράψαμε στην αλληλεπίδρασή τους, κάνουν όχι μόνο εφικτή αλλά και αναγκαία την παγκόσμια επέκταση των επιχειρήσεων, ιδίως εκείνων που παράγουν ολοκληρωμένα συμβολικά εμπορεύματα (κάθετα οργανωμένες επιχειρήσεις).⁶ Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η παγκόσμια αυτή εξάπλωση των δραστηριοτήτων μιας επιχείρησης είναι κατ' ουσία ένας γεωγραφικός και κοινωνικός διαχωρισμός διαφόρων επιπέδων ειδίκευσης (Lipietz, 124: 1990, Wallerstein: 1979, Χαραλάμπης, 212-214: 1998). Όμως δεν τεκμηριώνουν επαρκώς, με την οικονομική ανάλυση, τις αιτίες για τον (εκάστοτε συγκεκριμένο) γεωγραφικό και κοινωνικό διαχωρισμό, ιδίως από τη στιγμή που "η γεωγραφική θέση γίνεται αμελητέα" και οι επικοινωνίες-συγκοινωνίες απλουστεύονται και φθηναίνουν. (Χαραλάμπης, 214: 1998). Αν η αιτία βρισκόταν στις διαθέσιμες κατά τόπους πρώτες ύλες ή στους χαμηλούς μισθούς (σε σχέση με το επίπεδο κατάρτισης), τότε θα έπρεπε να υπάρχει συνολική μεταφορά όλων των δραστηριοτήτων μιας επιχείρησης και όχι μόνο ορισμένων, αφού το κόστος μεταφοράς και επικοινωνιών εκμηδενίζεται, ενώ σε όλες τις χώρες υπάρχει καταρτισμένο σε όλα τα επίπεδα εργατικό δυναμικό (σύμφωνα με τις παραδοχές των ίδιων αυτών μελετητών). Ασφαλώς πρέπει να συνυπολογίσουμε το φθηνό εργατικό δυναμικό ως παράγοντα τον οποίον οι οικονομολόγοι θέτουν σε πρώτη γραμμή⁷, για την παγκόσμια εξάπλωση των επιχειρήσεων. Όμως αυτός ο παράγοντας είναι σημαντικός για την πρώτη φάση της σύγχρονης παγκοσμιο-

6. Από τον πίνακα 1 που παραθέτουμε πιο κάτω προκύπτει ότι οι επιχειρήσεις που ηγούνται στην παγκοσμιοποίηση είναι στην πλειοψηφία τους επιχειρήσεις κάθετης παραγωγής.

7. Αυτός είναι ένας από τους πολλούς λόγους για τους οποίους επιθυμούν οι επιχειρήσεις την ύπαρξη ισχυρών εθνικών κυβερνήσεων, τουλάχιστον αναφορικά με τη προστασία της περιουσίας τους και τη ρύθμιση των σχέσεων κεφαλαίου και εργατικής δύναμης (Holton: 1998).

ποίησης ('70) κατά την οποία οι εταιρείες προσπαθούν με την μετεγκατάσταση των επιχειρήσεών τους να μειώσουν το κόστος παραγωγής που αυξάνεται από τη φορολογική πολιτική του κοινωνικού κράτους (στις χώρες του "κέντρου") (Lipietz: 1990).

Εμείς συμμεριζόμαστε εκείνη την άποψη σύμφωνα με την οποία η παγκόσμια εξάπλωση των επιχειρήσεων συμβαίνει επειδή τα διάφορα τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας απαιτούν διαφορετική (και μεταβαλλόμενη) τεχνολογία, και διαφορετική οργάνωση της εργασίας, εργατικό δυναμικό με διαφορετικές γνώσεις, κίνητρα, αξίες, αισθητική και γενικά ταυτίσεις, άρα και εγκατάσταση σε διαφορετικά σημεία του όχι μόνο μιας ηπείρου αλλά και ολόκληρου του πλανήτη. Σ' αυτό οφείλεται σε πολύ μεγάλο βαθμό η ραγδαία ανάπτυξη διαφόρων ρευμάτων μετακίνησης (προϊόντων και υπηρεσιών, κεφαλαίων και τεχνολογίας,) αλλά και διαφόρων μορφών εγκλήματος και τουρισμού, εκπαιδευτικών και υγειονομικών υπηρεσιών, πολιτιστικών προτύπων κ.λπ. Σ' αυτό οφείλεται και η μετακίνηση πάσης φύσεως εργατικού δυναμικού (σε μικρότερο όμως βαθμό). Η μετακίνηση εργατικού δυναμικού είναι δυσανάλογη με την μετακίνηση εμπορευμάτων, κεφαλαίων και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Αυτό δεν είναι περίεργο. Είναι μάλλον κανόνας, αφού την κουλτούρα του εργατικού δυναμικού έρχονται να συναντήσουν στον τόπο που ζει τα προηγούμενα. Σ' αυτό επίσης οφείλεται και η ανάπτυξη διεθνών επικοινωνιακών (άρα και κοινωνικών) δομών, των τηλεπικοινωνιών αλλά και της διαπροσωπικής επικοινωνίας με κατάλληλες τεχνολογίες (π.χ. internet, ψηφιακή τηλεφωνία) μεταξύ ατόμων και ομάδων ατόμων από κάθε γωνιά του πλανήτη.

Είναι περισσότερο από προφανές, όπως τονίζουν πολλοί θεωρητικοί, ότι η παγκοσμιοποίηση έχει και μια άλλη όψη την τοπικοποίηση (localization) (Robertson: 1990). Όπως τονίζει ο Williams "τα κράτη είναι πολύ μεγάλα για να λύσουν τα μικρά προβλήματα και πολύ μικρά για να επιλύσουν τα μεγάλα" (Williams, 197-199: 1983).

Η υπέρβαση των εθνικών κρατικών συνόρων οδηγεί όχι μόνο στην παγκόσμια δικτύωση επιχειρήσεων - μικρόκοσμων, αλλά και στην έντονη εσωτερική οικονομική και κοινωνικο-πολιτισμική διαφοροποίηση της εθνικής κοινωνίας. Οδηγεί στη διαμόρφωση κοινωνικών μορφωμάτων όχι τόσο ή μόνο με άνιση πρόσβαση στην απασχόληση, στην κατανάλωση, στην εκπαίδευση, στην κατοικία στην διασκέδαση κ.λπ. Αλλά οδηγεί στην εμφάνιση κοινωνικών μορφωμάτων ή "φυλών" κατά τον Mafesoli (Mafesoli: 1995)⁸ των οποί-

8. Οι "φυλές" κατά τον Mafesoli δεν είναι σταθερές όπως παλιότερα η οικογένεια, η κοινωνική τάξη, το κόμμα κ.λπ. Είναι ρευστές ομάδες, άτομα που ταυτίζονται πρόσκαιρα με κάποιο

ων το αξιακό σύστημα και τα πολιτιστικά πρότυπα, το μέγεθος και η ποιότητα της απασχόλησης, το είδος και ο βαθμός της εκπαίδευση ακόμα και τα ίδια τα σχολεία, οι καλλιτεχνικές προτιμήσεις και οι θεσμοί καλλιτεχνικής επικοινωνίας, οι καταναλωτικές συμπεριφορές (σε σύνθεση και ποιότητα) αλλά και οι θεσμοί κατανάλωσης, η περιοχή και οι συνθήκες κατοικίας, η υγειονομική τους κουλτούρα και οι θρησκευτικές τους πρακτικές και πεποιθήσεις κ.λπ. κινούνται σε διαφορετικές (πολλές φορές ασύμπτωτες) τροχιές χωρίς να υπάρχουν απαραίτητα αντικείμενα, θέσεις και θεσμοί που ως αντίδοκοι με άνιση πρόσβαση διεκδικούν αυτοί οι ποιοτικά διαφορετικοί κόσμοι.

Χωρίς τα προηγούμενα δεν μπορεί άλλωστε να υπάρξει η παγκόσμια δικτύωση των επιχειρήσεων - μικρόκοσμων. Αυτό όμως δεν είναι παράδοξο. Αν πράγματι η παγκοσμιοποίηση προκύπτει από την ενσωμάτωση των μικρών, καθημερινών, αυθόρμητων ταυτίσεων (που είναι πολύ διαφορετικές για κάθε δίκτυο και για κάθε τμήμα του δικτύου) στις εισροές (input) και τις εκροές (output), αλλά και στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας και στην κατανάλωση, από την αύξηση και ταυτόχρονα τη διαφοροποίηση της συμβολικής αξίας του εμπορεύματος, τότε διαμορφώνεται ένας παράξενος κανόνας.

Το παγκόσμιο φαινόμενο είναι η αύξηση της συμβολικής αξίας του εμπορεύματος και η διαφοροποίησή της. Το παγκόσμιο φαινόμενο είναι η διοχέτευση των μικρών ταυτίσεων στις προϋποθέσεις της τεχνικής και κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Όμως το περιεχόμενό τους εξαρτάται τόσο από το δίκτυο, όσο και από το συγκεκριμένο τμήμα του δικτύου και δεν μπορεί να έχει παρά μια τοπική (γεωγραφικά και κοινωνικο-πολιτισμικά) αναφορά. Αυτό ως μεταδοτική ασθένεια εξαπλώνεται και σε κάθε άλλη μορφή οικονομικής δράσης που ενδεχομένως δεν έχει ακόμα δικτυωθεί. Όπως τονίζει η Buchanan ο παράγοντας τόπος, σε μια εποχή που ο τόπος (του εθνικού κράτους) φαίνεται να εκμηδενίζεται, αναδεικνύεται ως πολύ σημαντικός (Buchanan: 1997), επειδή ο (γεωγραφικός και κοινωνικο-πολιτισμικός) τόπος είναι το έδαφος πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η ποιότητα και ποιοτικές διαφορές στον τρόπο σκέψης και ζωής, στην κουλτούρα και τις πολιτισμικές ταυτότητες, στις οικονομικές συμπεριφορές, τα δικαιώματα, το μισθό κ.λπ.

MME, κάποιο σημαίνον πρόσωπο, κάποιο σταθ, κάποιο αισθητικό ρεύμα κ.λπ. Είναι ομάδες από τις οποίες έχει ξεριζωθεί η ατομικότητα των υποκειμένων, την οποία έχει αντικαταστήσει ένα *personage* (προσωπείο) και το οποίο είναι σύνολο αυτών των ασταθών ταυτίσεων.

Υπάρχουν λοιπόν πολλές μορφές και διαδικασίες παγκοσμιοποίησης.⁹ Όμως η πλέον χαρακτηριστική, αυτή που κάνει ποιοτικά διαφορετική την παρούσα είναι η δημιουργία παγκόσμιων δικτύων. Οι σχέσεις μεταξύ των τμημάτων-επιχειρήσεων που απαρτίζουν τις πολυεθνικές και είναι εγκατεστημένες σε διαφορετικά εθνικά κράτη ανά τον πλανήτη είναι πλέον ενδοεπιχειρησιακές σχέσεις. Είναι επιχειρήσεις των οποίων τα διάσπαρτα στα διάφορα εθνικά κράτη τμήματα, τόσο οριζόντια όσο και κάθετα έχουν **εσωτερικές σχέσεις**. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60 το 30% του διεθνούς εμπορίου διεξάγεται μεταξύ των πολυεθνικών εταιρειών. Μόνο που τότε είχε σχέση με "τη διασύνδεση των οικονομιών και τη συγκεντροποίηση κεφαλαίων στο κέντρο" (Lipietz, 166-167: 1990).

Και αυτό προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται αλλού την κατάργηση των ενιαίων για κάθε εθνική επικράτεια θεσμικών και νομικών ρυθμίσεων στις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου καθώς και στις σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργατικής δύναμης, αλλού πάλι την τροποποίησή τους και αλλού τη θέσπιση νέων. Αυτό είναι κάτι που δεν συνέβαινε στις προηγούμενες φάσεις της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης. Ταυτόχρονα οι επιχειρήσεις αυτές δεν είναι απλά ενότητα διαφόρων οικονομικών μονάδων, αλλά τέτοιων επιχειρήσεων που αποτελούν μικρόκοσμους, συστήματα οικονομικής δραστηριότητας, πολιτισμού, κοινωνικών σχέσεων αλλά και άσκησης πολιτικής. Αυτό είναι και απαραίτητος όρος για την παγκόσμια δικτύωσή τους.

Η παγκόσμια δικτύωσή τους τόσο ως επιχειρήσεων (με τη στενή έννοια του όρου) όσο και ως υποκειμένων διαμόρφωσης πολυποίκιλων και αλληλεξαρτώμενων (στο πλαίσιο του παγκόσμιου δικτύου) τρόπων ζωής και σκέψης, κοινωνικών σχέσεων, αισθητικής, ηθικής, στυλ συμπεριφοράς στις διαπροσωπικές σχέσεις (πρβλ. Logino: 1993) κ.λπ. ως όρων της παραγωγικής διαδικασίας και της ανταγωνιστικότητας, είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της παρούσας ιστορικής φάσης στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης.

Αυτό δεν συνεπάγεται όμως πως είναι και το μοναδικό, πως είναι η μο-

9. Ο Appadurai διακρίνει την παγκοσμιοποίηση στο επίπεδο των: α) των "εθνοδιαστημάτων" (μετακίνηση πληθυσμών), β) των "τεχνοδιαστημάτων" (διάδοση τεχνολογίας), γ) των "ζωηματοδιαστημάτων" (παγκόσμιο ζωηματο-πιστωτικό σύστημα), δ) των "επικοινωνιοδιαστημάτων" (παγκόσμια ροή μηνυμάτων) και ε) των "ιδεοδιαστημάτων (παγκόσμια κυκλοφορία των ιδεών) (Δεμερτζής, 288-296: 1996). Όμως δεν εντοπίζει τον τρόπο με τον οποίο (τα αναλυτικά αυτά πεδία) συνδέονται μεταξύ τους στην πραγματική διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Επιπλέον οι διάφορες μορφές παγκοσμιοποίησης αναφέρονται και στους τρόπους με τους οποίους πραγματοποιείται η υπερεθνική προσέγγιση και όχι μόνο στα κοινωνικά πεδία που διεθνοποιούνται.

ναδική μορφή παγκοσμιοποίησης, παρ' ότι επηρεάζει σε μεγαλύτερο βαθμό τις άλλες. Αντίθετα, και με συνέπεια προς το προηγούμενο συμπέρασμά μας, στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης ενυπάρχουν και πολυεθνικές εταιρείες του τύπου της δεκαετίας του '70, και σχέσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν με τον όρο "ιμπεριαλισμός" (εξαγωγή κεφαλαίων), άλλες που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην πρώτη μορφή παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού (η εξαγωγή εμπορευμάτων), αλλά και σχέσεις μεγαλύτερης ή μικρότερης σε έκταση και βάθος οικονομικο-κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ολοκλήρωσης. Το γεγονός αυτό, αντίθετα από την θεώρηση του Drache, καθιστά αδύνατη την εφαρμογή μια παγκόσμιας κρατικής ρύθμισης, τη δημιουργία ενός παγκόσμιου (μετα)-κράτους (Drache: 1994) τόσο από την οπτική των επιχειρήσεων, όσο και από την οπτική των εργαζομένων. Το παγκόσμιο κράτος υπό αυτές τις συνθήκες μόνο με αυταρχική ή και ολοκληρωτική μορφή και μεθόδους θα μπορούσε να υπάρξει (Ramonet: 1997), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι αδύνατες ή μη αναγκαίες παγκόσμιες ρυθμίσεις σε διάφορα επίπεδα ή ότι δεν μπορούν και δεν θα έπρεπε να τις επιδιώξουν διάφορα συλλογικά υποκείμενα, ιδίως όταν θίγονται τα δικαιώματα και τα συμφέροντά τους. Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια γραμμική, ομαλή και συναινετική διαδικασία. Φαίνεται όμως στη συνείδηση και τη σκέψη πολλών ατομικών και συλλογικών υποκειμένων ως πιο θετική η υπεράσπιση του εθνικού κράτους (ιδίως τώρα που η παγκοσμιοποίηση δεν έχει αποκτήσει μεγάλο βάθος και στέρεο υπόβαθρο), γεγονός που πολλές φορές συνδέεται με την έξαρση των σύγχρονων εθνικιστικών και ρατσιστικών κινήματων και ιδεολογιών (Holton: 1998, Teeple: 1996).

Με βάση τις προηγούμενες διαπιστώσεις συμπεραίνουμε πως είναι ορθές μόνο εν μέρει εκείνες οι (επικρατούσες στη θεωρία) προσεγγίσεις, σύμφωνα με τις οποίες η παγκοσμιοποίηση είναι πρωτίστως και κυρίως μια οικονομική διαδικασία που επηρεάζει και τις υπόλοιπες (την τεχνολογική, πολιτική, πολιτισμική και κοινωνική παγκοσμιοποίηση) (Ramonet: 1996, Buchanan: 1995, Krugman: 1995 & 1997). Σ' αυτές η παγκοσμιοποίηση εκλαμβάνεται ως μια οικονομικά καθοδηγούμενη διαδικασία όπου η πολιτική, η οικονομία και η κουλτούρα μια χώρας εισχωρεί σε άλλες χώρες. Πουθενά αυτό δεν έχει διατυπωθεί πιο συστηματικά και ολοκληρωμένα απ' ό,τι στη θεωρία της "κοσμοοικονομίας" (world-system economy) (Wallerstein: 1979 & 1997), αλλά και στις νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις (Hayek: 1989). Η θεώρηση αυτή δέχεται ότι η παγκοσμιοποίηση είναι πρωτίστως και κυρίως μια διεργασία που αναπτύσσεται στη διαδικασία παραγωγής, ανταλλαγής και κατανάλωσης αγαθών και στην οποία οι μισές οικονομίες του κόσμου "δεν είναι πια χώρες αλλά επιχειρήσεις" (Ramonet: 1997).

Όμως η βασική αδυναμία αυτής της προσέγγισης έγκειται στο ότι αντιλαμβάνεται τη διαδικασία (οικονομικής) παγκοσμιοποίησης με αυστηρούς όρους της πολιτικής οικονομίας, υποεκτιμώντας το ρόλο της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης στην τροφοδότηση της οικονομικής. Κυρίως όμως υποεκτιμά το γεγονός ότι στη σύγχρονη μετα-φορντική καπιταλιστική οικονομία ο πολιτισμός και ιδιαίτερα οι αυθόρμητες, μικρής εμβέλειας πολιτισμικές ταυτότητες είναι συντελεστής της οικονομίας. Προσπερνά γρήγορα το γεγονός ότι επιτελούν στρατηγικό ρόλο στις εισροές, τις εκροές και στην εσωτερική συγκρότηση και υλοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, και δεν είναι απλά ένα πεδίο το σχετικά αυτόνομα διαμεσολαβεί και στο οποίο εκδηλώνονται οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης (Wallerstein: 1990). Γι' αυτό και η πολιτικο-οικονομική ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης προσκρούει σε ορισμένα θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα.

Οι οικονομικές αναλύσεις της Σχολής της ρύθμισης παρά τις όποιες αδυναμίες κατέδειξαν εδώ και πάνω από είκοσι χρόνια, ότι με τη δημιουργία του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης και την κέυνσιανική μορφή ρύθμισης, η κατανάλωση είναι αυτή που τροφοδοτεί την παραγωγή (Lipietz: 1990, Aglieta: 1987), αφήνοντας ανοικτό το πεδίο για την στρατηγική παρέμβαση του πολιτισμού και της επικοινωνίας, χωρίς όμως να το διερευνήσουν.

Από την άλλη πλευρά ο Baudrillard, παρά τις όποιες υπερβολές πήγε ακόμα πιο πέρα υποδεικνύοντας ότι ο κώδικας ερμηνείας (η συμβολική αξία του εμπορεύματος) είναι εκείνος που προσδιορίζει τη χρηστική, εξηγώντας με τον τρόπο αυτό την ανάδυση του συστήματος μαζικής παραγωγής - μαζικής κατανάλωσης στη διατήρηση του καπιταλισμού και των άνισων, ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων (Baudrillard: 1991). Σύμφωνα με τη προσέγγιση αυτή δεν μπορεί να κατανοηθεί ο σύγχρονος καπιταλισμός, ούτε και οι διεργασίες που λαμβάνουν χώρα σ' αυτόν (όπως λ.χ. η παγκοσμιοποίηση) χωρίς το παιχνίδι της επικοινωνίας, που οδηγεί στον έλεγχο του κώδικα αλλά και σε όποιες άλλες οικονομικές και κοινωνικο-πολιτικές μεταβολές.

Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου εντοπίζοντας τις σημαντικές μεταβολές που συνέβησαν στη φύση των παραγωγικών δυνάμεων, στην οργάνωση της εργασίας και στις παραγωγικές σχέσεις, ανήγαγε την πολιτισμική παρέμβαση στην οικονομική διαδικασία στο επίπεδο της εκπαίδευσης, παραγνωρίζοντας το ρόλο του αισθητικού, ηθικού κ.λπ. πολιτισμού που αναπαράγεται σε άλλους θεσμούς κοινωνικοποίησης και που παίζει ένα ανάλογο ρόλο με αυτόν της τυπικής εκπαίδευσης (Becker: 1975). Αλλά και η αυστηρά οικονομική θεωρία των "ορθολογικών προσδοκιών" ανάγει αυτόν τον παράγοντα σε (απροσδιόριστους ως προς τη φύση και την καταγωγή τους) στάσεις, προσδοκίες και άλλες ψυχικές διεργασίες (Phelps: 1997).

Ακόμα πιο πρόσφατα οι Lash & Urry μέσα από εξαντλητική θεωρητική μελέτη και ανάλυση πολυποικίλων εμπειρικών δεδομένων έδειξαν ότι οι σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες είναι οικονομίες που παράγουν αντικείμενα κενωμένα από υλικό περιεχόμενο, αντικείμενα με ενσωματωμένη σημειακή αξία ή εικόνα, εν τέλει όχι υλικά αντικείμενα αλλά σημεία. Είναι οικονομίες που όχι μόνο παράγουν σημεία, αλλά ταυτόχρονα είναι και οικονομίες του χώρου, αφού τα αντικείμενα που παράγουν ακριβώς λόγω της σημειακής τους φύσης και του καταναλωτικού τους προσορισμού αφ' ενός δεν γνωρίζουν σύνορα, αφ' ετέρου συνδέονται άρρηκτα με τους πολλαπλούς τόπους στους οποίους ερμηνεύονται και καταναλώνονται. Κατά συνέπεια δεν θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε τη σύγχρονη οικονομία χωρίς τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης αλλά και τοπικοποίησης (localization). Γεγονός που οδηγεί στην ανάπτυξη τεράστιων υπερσυνοριακών ρευμάτων μετακίνησης εμπορευμάτων, χρήματος, τεχνολογίας, εργατικού δυναμικού κ.λπ. (Lash & Urry: 1994).

Η επιβεβαίωση των ενστάσεών μας, αλλά και εκείνων που υπαινίσσονται ή διατυπώνουν ευθέως απόψεις για τη μετατροπή της οικονομίας σε μετα-οικονομία (ή "πολιτισμονομία") φαίνεται να προκύπτει όχι μόνο από τη θεωρητική διαφωνία αλλά και από το περιεχόμενο της διαδικασίας οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

Πράγματι, όπως προκύπτει από την ανάλυση των στατιστικών στοιχείων που διαθέτουν διεθνή κέντρα οικονομικών μελετών:

α) Στις αρχές του 1998 από τις δέκα (10) μεγαλύτερες (σε κεφαλαιοποίηση) εταιρείες του κόσμου, περισσότερες από τις μισές παράγουν συμβολικά εμπορεύματα. Είναι εμπορεύματα που απευθύνονται πρωτίστως στην ατομική κατανάλωση και συμβάλλουν καθοριστικά στη δημιουργία της καταναλωτικής κοινωνίας. Μεταξύ τους και μάλιστα την 5η θέση βρίσκει η Coca Cola, εταιρεία που παράγει προϊόν με υψηλή συμβολική αξία (πίνακας 1). Επιπρόσθετα οι εταιρείες αυτές δραστηριοποιούνται τόσο καταναλωτικά όσο και παραγωγικά σε πλείστες χώρες του κόσμου και σχεδόν σε όλες τις ανεπτυγμένες.

πίνακας 1: ΟΙ ΔΕΚΑ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

<u>ΕΤΑΙΡΕΙΑ</u>	<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟΠΟΙΗΣΗ</u>
1. General Electric	\$ 253.62 δισ.
2. Microsoft Corp.	\$ 181.03 δισ.
3. Royal Dutch Shell/Shell UK	\$ 180.15 δισ.
4. Glaxo/SmithKline	\$ 166.92 δισ.
5. Coca-Cola Co.	\$ 160.14 δισ.
6. Exxon Corp.	\$ 146.26 δισ.
7. Nippon T & T Corp.	\$ 145.46 δισ.
8. Merck & Co. Inc.	\$ 140.65 δισ.
9. Intel Corp.	\$ 132.52 δισ.
10. Novartis	\$ 123.62 δισ.

Πηγή: CNN Financial(<http://cnfn.com/markets/9802/marketwrap/capitalization.htm>).

β) Κατά το 1997, μεταξύ των μεγαλύτερων 25 βιομηχανικών εταιρειών του κόσμου τα 2/3 παράγουν και πωλούν άμεσα συμβολικά προϊόντα ή προϊόντα που συμβάλλουν στην καταναλωτική χρήση των συμβολικών εμπορευμάτων (πηγή: Industry Week 1000, *Industrial Week*, June, 1997, επεξεργασία Γ. Πλειός).

γ) Κατά το 1997 μεταξύ των πρώτων 100 μεγαλύτερων εταιρειών του κόσμου σε έσοδα (revenue) του κόσμου που επεκτείνονται (καταναλωτικά πρωτίστως αλλά και παραγωγικά επίσης) σε πλείστες χώρες του κόσμου και σχεδόν σε όλες τις ανεπτυγμένες, περισσότερες από 35 παράγουν άμεσα, προϊόντα με υψηλή έως υψηλότατη συμβολική αξία. Είναι εταιρείες που παράγουν επώνυμα τσιγάρα και αναψυκτικά, αγαθά όπως computers, υπηρεσίες επικοινωνίας, τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές συσκευές, συστήματα ήχου και εικόνας, επώνυμες οικιακές συσκευές και αυτοκίνητα. Σ' αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε άλλες 8 εταιρείες που συνδέονται άμεσα με το αυτοκίνητο (εταιρείες καυσίμων, πετρελαιοειδών και ελαστικών), αλλά και 10 εταιρείες που πωλούν υπηρεσίες με υψηλή συμβολική αξία (επώνυμες ιδιωτικές ασφαλιστικές εταιρείες) (*Fortune Global*: 1998, επεξεργασία Γ. Πλειός). Συνολικά, περισσότερες από τις μισές παράγουν και πωλούν άμεσα προϊόντα και υπηρεσίες υψηλής συμβολικής αξίας, ενώ πολλές από τις υπόλοιπες συνδέονται έμμεσα με τις πρώτες. Ταυτόχρονα σημειώνουμε ότι ενώ ο τζίρος των μεγαλύτερων εταιρειών του κόσμου αυξάνεται ελάχιστα (μόνο 8,3%), τα κέρδη αυξάνονται με υψηλούς ρυθμούς (23,3% για το 1996).

Η θέση των πολυεθνικών εταιρειών που και παράγουν-διακινούν συμβολικά εμπορεύματα, μεταξύ των πολυεθνικών που ηγούνται στην παγκοσμιοποίηση, με βάση το κριτήριο κέρδος είναι πολύ σημαντικός δείκτης. Επειδή αποδεικνύει τη μετα-οικονομική φύση της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης. Υποδεικνύει τους παράγοντες συμβάλλον στην κερδοφορία και την παγκόσμια εξάπλωση των επιχειρήσεων και οι οποίοι δεν είναι στενά οικονομικοί με αυστηρούς όρους αξίας, αλλά εξ ίσου και πολιτισμικοί.

Όπως έδειξε ο C. Dassbach οι εταιρείες (αυτοκινητοβιομηχανίες) που ηγούνται στην διαδικασία παγκοσμιοποίησης (Dassbach: 1990), και οι οποίες σύμφωνα με τη δική μας προσέγγιση παράγουν συμβολικά προϊόντα, επιτυγχάνουν υψηλά επίπεδα κερδοφορίας όχι ακολουθώντας τις παλιές καλές συνταγές της μαζικής παραγωγής - μαζικής κατανάλωσης, αλλά χάρη στις (μετα-φορντικές) μεταβολές που επέρχονται στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας (Dassbach: 1994). Αυτές όπως έχουμε δείξει και αλλού μπορούν να υπάρξουν μόνο στο βαθμό που το εργατικό δυναμικό διαθέτει μια ορισμένη ειδική κουλτούρα και τη χρησιμοποιεί ως οργανικό συντελεστή της παραγωγής (Πλειός: 1996).

Η αύξηση της κερδοφορίας λ.χ. στην General Motors (που ηγείται από κάθε οπτική στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης), προκύπτει όχι από την αύξηση των πωλήσεων αλλά αντίθετα από την μείωση των πωλήσεων (κατά το πρώτο τρίμηνο του 1997 είχε κέρδη \$ 1,8 δισ μειώνοντας την παραγωγή κατά 29.000 αυτοκίνητα και φορτηγά). Αυτό δεν είναι παράδοξο αντίθετα εξηγείται ως αποτέλεσμα της διαφοροποιημένης παραγωγής, της προσθήκης υψηλότερης συμβολικής αξίας στο εμπόρευμα (το αυτοκίνητο). Η μείωση της παραγωγής και ταυτόχρονα η αύξηση της παραγωγικότητας μπορεί να προκύψει από τη μεγιστοποίηση του χρόνου εργασίας (και εκτός του εργάσιμου χρόνου, άτυπα), από την εκούσια εκ μέρους του εργαζόμενου εντατικοποίηση της εργασίας, τη συμμετοχή τους στην εξεύρεση παραγωγικών λύσεων, λύσεων marketing, τυποποίησης κ.λπ. με τη χρήση των νέων τεχνολογιών και τη μείωση των θέσεων εργασίας. Ήτοι η αύξηση της συμβολικής αξίας του εμπορεύματος συνεπάγεται όχι μόνο την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, τη διάχυση (λανθάνουσα αύξηση) του χρόνου εργασίας και την ταύτιση του εργαζόμενου με την επιχείρηση και τις διοικητικές της λειτουργίες, αλλά και την αύξηση της ανεργίας.

Η σύγχρονη επιχείρηση, και ιδιαίτερα εκείνη που κατέχει ηγετικές θέσεις στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης είναι μια μετα-φορντική επιχείρηση. Στρέφεται προς τη διαφοροποιημένη παραγωγή και κατανάλωση, την αύξηση της συμβολικής αξίας του εμπορεύματος, τη χρήση νέων τεχνολογιών, την μεταβίβαση διοικητικών ευθυνών στο εργατικό δυναμικό και την ανάπτυξη

σε αυτό της παραγωγικής πρωτοβουλίας, την μέγιστη αξιοποίηση της νοοτροπίας, της αισθητικής, της ηθικής, της καθημερινής συμπεριφοράς κ.λπ. του εργατικού δυναμικού για τους προηγούμενους σκοπούς και οι οποίες έρχονται όχι μόνο από την τυπική εκπαίδευση αλλά και τη συνολική κοινωνικοποίηση των ατόμων που συνθέτουν το εργατικό δυναμικό (πρβλ. Lipietz: 1992). Η σύγχρονη παγκοσμιοποίηση (περισσότερο ραγδαία από πριν αλλά και ποιοτικά διαφορετική), η διαμόρφωση ολοκληρωμένων οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά δικτύων με παγκόσμια εξάπλωση προέκυψε σε μεγάλο βαθμό από τον μετα-φορντισμό αν με τον τελευταίο όρο εννοούμε όχι στενά την οργάνωση της εργασίας αλλά ευρύτερα τη σύγχρονη κοινωνική οργάνωση που εδράζεται στη μετα-οικονομία. Για τους λόγους που προαναφέραμε θα ήταν λάθος να δεχθούμε ότι η παγκοσμιοποίηση είναι κυρίως οικονομικής φύσεως διαδικασία που επηρεάζει μονόπλευρα και τους υπόλοιπους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Εξ ίσου όμως θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι οι παγκόσμιες επικοινωνίες (με την τεχνολογική ή κοινωνική τους διάσταση) ή ευρύτερες πολιτισμικές διεργασίες (συμβολικά συστήματα-νόημα, τρόποι σκέψης και συμπεριφοράς κ.λπ.) εξαντλούν ή προκαλούν πρωτογενώς το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης (πρβλ. Δεμερτζής, 287: 1996). Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση δεν αποκλείει αλλά προϋποθέτει τις παγκόσμιες οικονομικές διεργασίες (Καραφύλλης: 1997).

Βέβαια είναι επίσης μόνο εν μέρει ορθή η προσέγγιση των πολιτισμικών μελετών, οι οποίες επισημαίνουν το ρόλο της κουλτούρας στην παγκοσμιοποίηση. Σύμφωνα μ' αυτές η παγκοσμιοποίηση είναι πριν απ' όλα μια πολιτισμική διεργασία, μια οικουμενική ενότητα (ομοιότητας αλλά και διαφοράς) τρόπων σκέψης, πεποιθήσεων, νοήματος, συμβολικών συστημάτων αλλά και πρακτικών, κοινωνικής συμπεριφοράς και σχέσεων, τρόπων οικονομικής δράσης, καταναλωτικών συμπεριφορών, αξιακών συστημάτων κ.ο.κ., στην οποία σημαντικό ρόλο παίζουν τα ΜΜΕ, η διαφήμιση, παγκόσμια συμβολικά προϊόντα κ.λπ. (Featherstone: 1991, Smith: 1990, Robertson: 1990). Είναι μια διαδικασία κατά την οποία εξαπλώνονται πέρα από τα εθνικά σύνορα τα πολιτισμικά σχήματα, ταυτόχρονα όμως πολλαπλασιάζεται η πολιτισμική ετερότητα μέσα στα ίδια τα εθνικά κράτη σε βαθμό που να είναι αδιόρατη πλέον η πολιτισμική τους ενότητα, ενώ μπορεί να είναι ορατή η πολιτισμική ομοιογένεια κοινωνικο-πολιτισμικών μορφωμάτων από διαφορετικά εθνικά κράτη (Lash & Urry, 281-283: 1994). Στις προσεγγίσεις όμως αυτές δεν αξιολογείται ως σημαντικός παράγων η παραγωγική ενσωμάτωση των μικρών, αυθόρμητων, καθημερινών και μεταβαλλόμενων πολιτισμικών ταυτίσεων, ως παράγων που ευνοεί τη δημιουργία παγκόσμιων μετα-οικονομικών

δικτύων με ομοιότητες και διαφορές όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και μεταξύ των τμημάτων που τα απαρτίζουν.

Η σύγχρονη άρση της παγκοσμιοποίησης, που συνυπάσχει με τυπολογικά παλαιότερες, κρύβει στον πυρήνα της τις μεταβολές που επέρχονται στη συμβολική αξία του εμπορεύματος και στις σχέσεις με τις υπόλοιπες ιδιότητες του. Η οικονομική και κοινωνική παραγωγή, ανταλλαγή και κατανάλωση της σύνθετης συμβολικής αξίας προϋποθέτει την ενσωμάτωση σ' αυτές στις διεργασίες των μικρών, καθημερινών ταυτίσεων του παραγωγού-καταναλωτή. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην παγκόσμια εξάπλωση (δικτύωση) των διαφόρων τμημάτων των επιχειρήσεων και έτσι στο σχηματισμό μετα-εθνικών, ολοκληρωμένων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών μορφωμάτων. Εκεί, στους διάφορους (γεωγραφικούς, κοινωνικο-οικονομικούς και πολιτισμικούς τόπους) συναντούν τους κώδικες/ταυτίσεις αλλά και όλες τις άλλες ιδιαίτερες προϋποθέσεις (π.χ. κατάρτιση) για την παραγωγή και κατανάλωση του συμβολικού εμπορεύματος. Οι "τόποι" αυτοί δεν είναι σταθεροί, αλλά γοργά μεταβαλλόμενοι, όπως απαιτούν οι συνθήκες της διαφοροποιημένης ζήτησης - διαφοροποιημένης παραγωγής. Η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί μετα-οικονομικά δίκτυα μετα-εθνικών μορφωμάτων που συνυπάρχουν παράλληλα με τα εθνικά κράτη. Για τους λόγους αυτούς η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία εξ ίσου πολιτισμική όπως και οικονομική. Προϋποθέτει και συνεπάγεται συνεχείς μεταβολές στην τεχνολογία και την παγκόσμια εξάπλωσή της. Έτσι η παγκοσμιοποίηση- τοπικοποίηση προβάλλει ως συνθήκη που (προκαλείται από και) προκαλεί ισχυρούς κλυδωνισμούς στα εκπαιδευτικά συστήματα των εθνικών κοινωνιών, με άξονα τις πολιτισμικές και οικονομικές προϋποθέσεις και συνέπειες της παραγωγής, ανταλλαγής και κατανάλωσης των προϊόντων και υπηρεσιών με σύνθετη συμβολική αξία.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Η εκπαίδευση στο κοινωνικό εθνικό-κράτος καλλιεργεί την κοινωνική συναίνεση εμπεδώνοντας το ίδιο (εθνικά και τάξικά προσδιορισμένο) σύστημα αξιών σε όλα τα νεαρά μέλη της κοινωνίας (πρβλ. Shelsky: 1961)¹⁰. Μέσω αυτής δημιουργεί τις προϋποθέσεις της τεχνικής και κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας στο οικονομικό επίπεδο Γι' αυτό και η εκπαίδευση σχεδιάζεται και οργανώνεται από το εθνικό κράτος.

10. Για μια συστηματική παρουσίαση των κοινωνικών λειτουργιών του σχολείου πρβλ. Κωνσταντίνου, 74-78: 1998.

Ο Aderson συστηματοποιώντας τις κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης (καταφανώς στην κεντσιανική κοινωνία, μόνο που της προσδίδει υπερ-στορική διάσταση), θεωρεί ότι η σημαντικότερη μεταξύ αυτών από την άποψη της οικονομικής ανάπτυξης αλλά και άλλων κοινωνικών διεργασιών είναι η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης και της ικανότητας για την επίτευξη εθνικών στόχων (Aderson, 223-227: 1970). Ενώ ο Κελπανίδης θεωρεί ότι πολιτική της ισότητας των εκπαιδευτικών ευκαιριών, συνέβαλε στη λύση της σύγκρουσης κεφαλαίου και εργασίας αλλά προοπτικά οδήγησε στην αποσύνδεση μεταξύ κοινωνικής πολιτικής και παραγωγικότητας, ιδίως με την ανάδυση του διεθνούς ανταγωνισμού (Κελπανίδης: 1996).

Η οργάνωση της εκπαίδευσης από το εθνικό κράτος δεν μπορεί όμως να κατανοηθεί χωρίς την οργάνωση της οικονομίας και της κοινωνίας στα όρια του εθνικού κράτους. Και η τελευταία δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς την ειδικότερη συμβολή της εκπαίδευσης (όπως και των άλλων κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχύρωσε το κοινωνικό εθνικό κράτος) στη δημιουργία των προϋποθέσεων της κοινωνικής και τεχνικής οργάνωσης της εργασίας στις φορντικές επιχειρήσεις, και κατά συνέπεια χωρίς τη συμβολή της όχι απλά στην κοινωνικο-πολιτική σταθερότητα, αλλά και στην οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Στο πλαίσιο της δραστηριοποίησης του εκπαιδευμένου ατόμου σε μια εθνικά οργανωμένη οικονομία μπορεί να κατανοηθεί και η μακροπρόθεσμη απόσβεση του κόστους των εκπαιδευτικών δαπανών (Charlot, 299-300:1992).

Με βάση τις προηγούμενες επισημάνσεις φαίνεται ότι τη στιγμή που ογκούνται τα κύματα της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης η εκπαίδευση είναι συνυφασμένη με το εθνικό κράτος και “ξένη” προς αυτήν. Όμως η (σχεδιασμένη και οργανωμένη από το εθνικό κράτος) εκπαίδευση όπως και άλλα συμβολικά πεδία (ακριβώς επειδή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ήσαν άρρηκτα συνυφασμένα με τις οικονομικές διεργασίες), προετοίμασε πολλές από τις προϋποθέσεις και τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης φάσης της παγκοσμιοποίησης. Η εκπαίδευση συμβάλλει στο “άνοιγμα” του εθνικού κράτους προς τα έξω αλλά και προς τα μέσα, συμβάλλει στην διαμόρφωση της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης αλλά και της κοινωνικο-πολιτισμικής αποδιοργάνωσης του κοινωνικού - εθνικού κράτους. Οι τρόποι με τους οποίους συμβαίνει αυτό είναι πολλοί.

α) Η γνώση για άλλες χώρες, για άλλους πολιτισμούς (και μάλιστα αξιολογικά φορτισμένη και ιδεολογικά προσανατολισμένη από τη λογική των δυο στρατοπέδων στην περίοδο του ψυχρού πολέμου) καλλιεργεί την ιδέα της συμβίωσης, της αλληλεξάρτησης και της συνεργασίας. Η εκπαίδευση θεωρείται ως μέσο υπέρβασης των διεθνών διαφορών και ανταγωνισμών. Θεω-

ρείται ως μέσο για την επίτευξη της “κοινής στέγης” (Bailey: 1966, Babbidge: 1966).

Σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα αρμόδια όργανά της θεωρούν τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ως ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία της εκπαιδευτικής πολιτικής στις χώρες μέλη της Ε.Ε. στην προσπάθεια για κατανόηση και συνεργασία μεταξύ των εθνικών πολιτισμών και τη δημιουργία ευρωπαϊκής ταυτότητας (Council of Europe: 1984).

β) Η καθολική εφαρμογή όμοιων ή παραπλήσιων μοντέλων οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης αλλά και σύνταξης της εκπαιδευτικής γνώσης, μάλιστα μέσα από συγκεκριμένες εθνικές εκδοχές (την αμερικανική ή τη γερμανική κ.λπ.) παρά τις εθνικές “αποκλίσεις” παγιώνει την πεποίθηση για την ύπαρξη οικουμενικών πρακτικών των αποστολών και δεκτών στην παιδαγωγική επικοινωνία αλλά και ευρύτερα. Αυτό ισχύει παρά το γεγονός ότι αρχικά η διεθνοποίηση των μοντέλων οργάνωσης της εκπαίδευσης και σύνταξης της εκπαιδευτικής γνώσης υπακούει στο σχήμα του “πολιτιστικού ιμπεριαλισμού” (πρβλ. Bailey: 1966). Όπως και σε άλλους τομείς έτσι και στην εκπαίδευση ο “πολιτιστικός ιμπεριαλισμός” ήταν μια ιστορικά προσδιορισμένη (από την εθνικο-κρατική οργάνωση των κοινωνιών) μορφή παγκοσμιοποίησης.

γ) Η επικράτηση στην εκπαίδευση, στις συνειδήσεις δασκάλων και μαθητών οικουμενικών/καθολικών ιδεολογικών και πολιτισμικών σχημάτων και πρακτικών είναι ένας άλλος παράγοντας.

δ) Η οργανωμένη ανταλλαγή εκπαιδευόμενων και εκπαιδευτικών μεταξύ των εθνικών κρατών, την σημασία της οποίας υπερτονίζουν ορισμένοι θεωρητικοί (Mason: 1996, Holton: 1998), επίσης συμβάλλει στην ανάπτυξη οικουμενικών αντιλήψεων και πρακτικών μέσα στην εκπαίδευση αλλά και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, η οποία σε πολλές περιπτώσεις αρχικά υπακούει και αυτή στο σχήμα του “πολιτιστικού ιμπεριαλισμού”, κάνοντας πόλο έλξης τα εκπαιδευτικά ιδρύματα των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών του “κέντρου” (Bailey: 1966). Αυτό από την άποψη των σημερινών εξελίξεων είναι το προστάδιο των σύγχρονων παγκόσμιων εκπαιδευτικών θεσμών και δομών όπως ο “πολιτιστικός ιμπεριαλισμός” λειτούργησε ως προστάδιο της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης.

ε) Τα κοινωνικά κινήματα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα των δυτικών κοινωνιών, συνεργαζόμενα ή όχι μεταξύ τους, έχοντας όμως κοινό πολιτισμικό, πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο, όπως και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής συνέβαλλαν σημαντικά (κατά τις δεκαετίες '60 και '70), στο περιορισμό των αρμοδιοτήτων του κράτους (πρβλ. Wallerstein: 1997) αλλά και στην παγκοσμιοποίηση της εκπαίδευσης και των σχέσεών της με την κοινωνία.

στ) Η αυξανόμενη συμμετοχή της γνώσης στην παραγωγή εμπορευμάτων

(νεοεμφανιζόμενων πρώτων υλών, μηχανολογικού εξοπλισμού), στη διαχείριση των κεφαλαίων, στην κατανάλωση αλλά και στη διαχείριση των κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών (εκ μέρους των κρατών αλλά και εκ μέρους των κοινωνικών κινημάτων) οδηγεί σε μια έντονη υπερεθνική κινητικότητα στον τομέα της εκπαιδευτικής γνώσης.

Όμως η υπερεθνική κινητικότητα στην περιοχή της εκπαίδευσης ενώ παρακολουθεί τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας σε γνωστικό *input*, υστερεί στις ανάγκες για αισθητικό *input*. Αυτό καλύπτεται α-συστηματικά, αυθόρμητα από τη μαζική κουλτούρα που φέρει έντονα τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης (αλλά και της τοπικοποίησης) στο πολιτισμικό επίπεδο. Το σχολείο περικυκλώνεται από τη μαζική κουλτούρα και έρχεται σε αντίθεση μ' αυτήν όχι τόσο επειδή δεν ακολουθεί την παγκοσμιοποίηση, αλλά επειδή υστερεί στις διαδικασίες τοπικοποίησης (γνωστικής και αισθητικής), και πολιτισμικής διαφοροποίησης μέσα στο διαγραφόμενο παγκοσμιοποιημένο κοινωνικο-οικονομικό και εκπαιδευτικό τοπίο. Πολλές φορές το πρόβλημα αυτό εντοπίζεται ως διαδικασία εξατομίκευσης της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής διαδρομής του μαθητή (Charlot, 1640-170: 1992), ως ένταση της ατομικής αλλά και συλλογικής αυτενέργεια μαθητών και εκπαιδευτικών (Willis: 1975).

Πάντως η διαφοροποίηση στο εσωτερικό των εκπαιδευτικών συστημάτων των εθνικών κρατών έφτασε σε τέτοιο βαθμό ώστε όπως η υποστηρίζει η Balantine "οι διαφορές στην εκπαίδευση είναι μεγαλύτερες μέσα στα έθνη παρά μεταξύ των εθνών" (Balantine, 283: 1983). Στην εκπαίδευση εμφανίζεται το ίδιο σχήμα που παρατηρείται και στην παγκοσμιοποίηση της μετα-οικονομίας, όπως το κατέγραψαν οι Lash και Urry.

Οι πιο πάνω διεργασίες συνιστούν πότε υπέρβαση και πότε απόρριψη της εθνικής -κρατικής ρύθμισης (σε επίπεδο οργάνωσης αλλά και γνώσης) της εκπαιδευτικής πράξης, συνιστούν ιστορική υστέρηση του εκπαιδευτικού θεσμού του εθνικού κράτους και της αποτελεσματικότητάς του. Σ' αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε και την αμφισβήτηση του δόγματος για ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες, από διαφορετικές οπτικές γωνίες και για διαφορετικούς λόγους. Για τις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις και ομάδες επειδή αυτό απείλησε την προνομιακή τους θέση και για τα λαϊκά στρώματα επειδή αυτή ισότητα δεν πραγματοποιήθηκε.

Έτσι λοιπόν η έμπρακτη και προγραμματική αμφισβήτηση του "κοινού" σχολείου σε συνδυασμό με τις διαδικασίες διαφοροποίησης αλλά και τις αυξανόμενες δόσεις οικουμενικότητας στην εκπαιδευτική γνώση και τις εκπαιδευτικές πρακτικές δημιουργεί τις προϋποθέσεις αποδοχής της ιδέας της παγκοσμιοποίησης αλλά και συμβολής της εκπαίδευσης σ' αυτήν.

Η καθοριστική συμβολή της εκπαίδευσης στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης έρχεται όταν η ίδια μεταβάλλεται από την εδραίωση της δεύτερης, όταν η σχέση εκπαίδευσης και παγκοσμιοποίησης γίνεται μια “εξ αίματος” σχέση και παγκοσμιοποιείται (άρα και διαφοροποιείται) και η ίδια η εκπαίδευση.

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η εδραίωση της σύγχρονης φάσης της παγκοσμιοποίησης συνεπάγεται την αναμόρφωση της εκπαίδευσης με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι σε θέση να προσφέρει τις απαραίτητες εισροές και εκροές στη μετα-οικονομική διαδικασία. Αυτές οι εισροές είναι όπως επισημαίνουν οι Lash & Urry δυο. Οι γνωστικές και οι αισθητικές (Lash & Urry, introduction: 1994). Αυτό συνεπάγεται ορισμένες μεταβολές (παγκοσμιοποίηση-τοπικοποίηση), παρατηρήσιμες πλέον στην πορεία μετεξέλιξης των εκπαιδευτικών (μη) συστημάτων.

Η πρώτη μεγάλη συνέπεια της παγκοσμιοποίησης στην εκπαίδευση είναι η μεγαλύτερη ή μικρότερη απόσυρση του κράτους από την οργάνωση και χρηματοδότηση της εκπαιδευτικής πράξης (πίνακας 2), από τη σύνταξη και διαχείριση της εκπαιδευτικής γνώσης, και η διατάραξη της ισορροπίας μεταξύ της εκπαίδευσης από τη μια και της κοινωνίας-οικονομίας από την άλλη. Ως συνέπεια εκπαιδευτικές δομές “συνεταιρίζονται” με τα μορφώματα που δικτυώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο ή σχηματίζουν παγκόσμια εκπαιδευτικά δίκτυα λιγότερο ή περισσότερο εξαρτημένα από τα μετα-οικονομικά παγκόσμια δίκτυα.

Για την εξασφάλιση των γνωστικών κυρίως αλλά εν μέρει και των αισθητικών εισροών που μπορούν να συμβάλουν στην αύξηση της συμβολικής αξίας του εμπορεύματος, η εκπαίδευση στρέφεται έντονα προς νέες μορφές εκπαιδευτικής γνώσης που συνδέονται με τις νέες τεχνολογίες, τις τηλεπικοινωνίες και την επικοινωνία, την επιχειρηματική κατάρτιση, τις νέες πλώτες ύλες, το σχεδιασμό της παραγωγής και του εμπορεύματος κ.λπ. (Λυοτάο, 26: 1988). Ή όπως παρατηρεί ο Ph. Logino κατά τη διαδικασία παγκοσμιοποίησης η σύγχρονη επιχείρηση περνά από τη “(στατική) διαχείριση κεφαλαίων στη (δυναμική) διαχείριση γνώσεων” (Logino: 1993).

Όμως η αύξηση της συμβολικής αξίας του εμπορεύματος στη μετα-οικονομία (και στις παγκόσμια δικτυωμένες τοπικές επιχειρήσεις) συνεπάγεται την αδυναμία απόσβεσης του κόστους των εκπαιδευτικών δαπανών μακροπρόθεσμα (αφού ο εθνικός σχεδιασμός και ωφέλεια της εκπαίδευσης υποχωρεί και η παγκόσμια είναι ανύπαρκτη). Ή όπως παρατηρεί ο Decrotoy “οι δείκτες της αγοράς είναι ανίκανοι ν’ ανταποκριθούν στην αναγκαιότητα μα-

κρόχρονης πρόβλεψης και κατά συνέπεια ...να θέσουν τη "βαριά υποδομή".....στην εκπαίδευση..." (Decrotoy: 1993). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι το αντικείμενο εργασίας, η παραγωγική διαδικασία, τεχνολογία και οργάνωση της εργασίας γίνονται ασταθείς μεταβλητές (λόγω της διαφοροποιημένης κατανάλωσης), κάνουν αναγκαία τη στροφή προς τη βραχυπρόθεσμη ή μεσοπρόθεσμη απόσβεση των εκπαιδευτικών δαπανών (η περιστολή των κρατικών δαπανών και ο εθνικός-κρατικός σχεδιασμός και οργάνωση της εκπαίδευσης εξυπηρετούν μεταξύ άλλων και αυτό το σκοπό). Αυτό προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται την περιστολή του ρόλου του εθνικού κράτους στη χρηματοδότηση, οργάνωση και υλοποίηση της εκπαίδευσης.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της UNESCO το ποσοστό των κρατικών δαπανών για την εκπαίδευση από το ΑΕΠ μειώνεται ή παραμένει στάσιμο στις ανεπτυγμένες χώρες (πίνακας 2) των οποίων οι επιχειρήσεις ηγούνται στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης.

Πίνακας 2: Ποσοστό των κρατικών εκπαιδευτικών δαπανών επί του ΑΕΠ (%)

ΧΩΡΑ/ ΧΡΟΝΙΑ	1980	1985	1990
ΗΠΑ	6,7	4,9	5,3
ΑΓΓΛΙΑ	5,6	4,9	4,9
ΓΑΛΛΙΑ	5,0	5,8	5,4
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	4,7	4,6	4,0
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	7,8	6,7	6,3

Πηγή: Unesco, Statistical Yearbook 1993

Γι' αυτό τόσο από την πλευρά του κράτους, όσο και από την πλευρά των επιχειρήσεων οδηγείται η εκπαίδευση στην διασύνδεσή της με τις (συγκεκριμένες) ανάγκες των (συγκεκριμένων) επιχειρήσεων. Το τελευταίο παρατηρείται λ.χ. έντονα σε αρκετά προγράμματα κατάρτισης που υλοποιούνται επί του παρόντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ένα από αυτά έχει π.χ. ως σκοπό την κατάρτιση των εργαζομένων στο επάγγελμα, προκειμένου να εργασθούν στα εργοστάσια των επιχειρήσεων της Ford στην Ευρώπη (Briseid: 1995). Είναι δε αξιοσημείωτο ότι στα προγράμματα αυτά συμμετέχουν αυτονομημένες από τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα εκπαιδευτικές δομές (τιμήματα που σχηματίζουν εκπαιδευτικά-επιχειρηματικά δίκτυα). Γενικότερα όμως φαίνεται ότι η σύνδεση της εκπαίδευσης με τις (συγκεκριμένες) ανάγκες (συγκεκριμέ-

νων επιχειρήσεων) πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό μέσω της κατάρτισης (πρβλ. Bresied: 1995, Lash & Urry: 89-93). Η σύνδεση της εκπαίδευσης με την παγκόσμια μετα-οικονομική δικτύωση που προκύπτει και ως παγκοσμιοποίηση της εκπαίδευσης προϋποθέτει και συνεπάγεται την "τοπικοποίηση" της εκπαιδευτικής διαδικασίας για την εξασφάλιση των γνωστικών εισροών στα μετα-οικονομικά δίκτυα. Αυτό έχει ως συνέπεια την μεγαλύτερη ή μικρότερη αναίρεση του συστηματικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης στις εθνικές κοινωνίες αλλά και της δυνατότητας για συστηματική προσέγγιση και ανάλυση των εκπαιδευτικών διεργασιών.

Αν πράγματι η διασύνδεση της εκπαίδευσης (γνώσης και οργανωτικών δομών διάδοσής της) με τις επιχειρήσεις σχετίζεται με την μετα-οικονομική παγκοσμιοποίηση (παγκόσμια δικτύωση τοπικών οικονομικο-πολιτισμικών μορφωμάτων) τότε η περιστολή του ρόλου του εθνικού κράτους στη χρηματοδότηση και οργάνωση της εκπαίδευσης δεν είναι η μοναδική συνέπεια. Όπως τα δίκτυα προϋποθέτουν τα εθνικά κράτη, έτσι και οι εκπαιδευτικές δομές που τα εξυπηρετούν χρειάζονται την οργανωμένη από το κράτος εκπαίδευση. Τα μετα-οικονομικά μορφώματα χρειάζονται εξειδικευμένη γνώση και ικανότητες, όπως και εξειδικευμένες (δηλαδή σύνθεση πολλών επιμέρους) πολιτισμικές ταυτότητες. Για το σκοπό αυτό η κατάρτιση φαίνεται να είναι το πεδίο εκείνο στο οποίο μπορεί επί του παρόντος να αναπτυχθεί περισσότερο η διαδικασία εκπαιδευτικής παγκοσμιοποίησης καθώς και η συμβολή της εκπαίδευσης στην μετα-οικονομική παγκοσμιοποίηση. Αυτός είναι και ο λόγος ώστε τόσο οι επιχειρήσεις που ηγούνται στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, όσο και τα εθνικά αλλά και τα υπερεθνικά όργανα να εστιάζουν στην κατάρτιση τις προσπάθειές τους για την εκπαιδευτική υποστήριξη της παγκοσμιοποίησης.

Η άρθρωση της εκπαίδευσης με τα μετα-εθνικά μορφώματα συνεπάγεται τη διαφοροποίηση και ανισοκατανομή των εκπαιδευτικών δομών και διαδικασιών. Συνεπάγεται περιληπτικά την διαφοροποίηση και ανισοκατανομή στους τρόπους, στη μορφή και στο ύψος χρηματοδότησης, στο αναλυτικό πρόγραμμα, στον εξοπλισμό, στις σχέσεις με την τοπική κοινωνία, στη σχέση με την απασχόληση κ.ο.κ. πάντοτε μέσα στα πλαίσια των μετα-οικονομικών δικτύων. Αυτός είναι ο λόγος ώστε στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης η εκπαίδευση όχι μόνο συνδέεται με τα μετα-εθνικά μορφώματα στα πλαίσια των μετα-οικονομικών δικτύων, αλλά παγκοσμιοποιείται και η ίδια με πιο διακριτή μορφή.

Όμως η άρθρωση της εκπαίδευσης με τα μετα-εθνικά δίκτυα και τα μετα-εθνικά μορφώματα έχει και μια άλλη όψη, την ανισοκατανομή της πρόσβασης σε διάφορες μορφές και επίπεδα εκπαίδευσης σε παγκόσμια κλίμακα. Η νέου

τύπου, παγκόσμια ανισοκατανομή εκπαιδευτικών ευκαιριών (πρβλ. Balantine, 284: 1983) επικαλύπτεται έτσι με το πέπλο της λειτουργικής σκοπιμότητας που απορρέει από τους στόχους και τις ανάγκες των μετα-εθνικών μορφωμάτων και των μετα-οικονομικών δικτύων, καθώς και από το πέπλο του αναγκαίου οικονομικά διαφορετικού πολιτισμικού προσανατολισμού τους.

Αν το σχολείο είναι ένας εξειδικευμένος θεσμός όπως πολλοί μελετητές υπογραμμίζουν (Κωνσταντίνου, 75: 1998) τότε σαφώς παρατηρείται στη διαδικασία παγκοσμιοποίησης περαιτέρω γνωστική (“μαθησιακή” (ibid)) εξειδίκευση των εκπαιδευτικών δομών. Αυτό γίνεται ο άξονας τόσο της τοπικοποίησης της εκπαίδευσης όσο και της παγκοσμιοποίησής της.

Η πιο πάνω διεργασία είναι εμφανής στην παγκόσμια διάδοση προτύπων οργάνωσης της εκπαίδευσης, μοντέλων εκπαιδευτικής γνώσης και μέσων εκπαιδευτικής επικοινωνίας, λ.χ. στην παγκόσμια εξάπλωση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας, στη δημιουργία εξ αποστάσεως και με χρήση νέων τεχνολογιών (π.χ. internet) “εικονικών” εκπαιδευτικών διαδικασιών και ιδρυμάτων (Mason: 1994 & 1996), καθώς και στη δημιουργία παγκόσμιων εκπαιδευτικών θεσμών.

Είναι χαρακτηριστικό ότι με μέριμνα των αρμοδίων οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε όλες τις χώρες μέλη της και σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης προωθείται η εισαγωγή της πληροφορικής ως μέσου και ως πεδίου εκπαίδευσης. Η υστέρηση σ’ αυτόν τον τομέα καταγράφεται ως αρνητική (πρβλ. Γεωργακάκος: 1996). Όμως μεταξύ άλλων το γενικότερο συμπέρασμα που προκύπτει σ’ αυτό το σημείο είναι ότι η παγκοσμιοποίηση της εκπαίδευσης στο επίπεδο της εκπαιδευτικής τεχνολογίας συνδέεται αναπόδραστα με τη εξάπλωση της από απόσταση εκπαίδευσης (πρβλ. Μείμαρης 1996).

Παρ’ ότι οι μεταβολές στις πιο πάνω διεργασίες (με εξαίρεση τη διάδοση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας) δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικές, εντούτοις ως νέα ποιότητα στην εκπαιδευτική διαδικασία επισύρει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό αύξηση της πρόσβασης στην εκπαίδευση. Επισύρει ακόμα την κατάργηση της κοινότητας που δημιουργούταν μέσα στα σχολεία. Οδηγεί στην εξαφάνιση των προϋπαρχόντων τοπικών εκπαιδευτικών πολιτισμών και συμβάλλει στην αντιμετώπιση της εκπαιδευτικής γνώσης ως καταναλωτικού αγαθού. Προσφέρει τη δυνατότητα εντατικής και ευέλικτης επικοινωνίας, ενεργή συμμετοχή του εκπαιδευόμενου. Προσφέρει μεγαλύτερες δυνατότητες επιλογής στους ενδιαφερόμενους, δυνατότητες προβολής πολλαπλών και εξατομικευμένων κριτηρίων που ξεφεύγουν από μεγάλες, βασικές και αφηρημένες κοινωνικές εντάξεις των ατόμων. Συμβάλλει στην υποχώρηση της εγγράμματης κουλτούρας (πρβλ. McLuhan, 7-22: 1987, Birkets: 1994, Mason: 1996) και στην εισβολή του πολιτισμού της εικόνας στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Επιπλέον αυτή η παγκοσμιοποίηση -μέσω των νέων τηλεπικοινωνιακών τεχνολογιών- της εκπαίδευσης μειώνει το λειτουργικό κόστος της (αφού το ίδιο υλικό χρησιμοποιείται από πολλούς), σε μια εποχή που ασκούνται ιδιαίτερα αυξημένες οικονομικές πιέσεις στην εκπαίδευση λόγω και της μείωσης των κρατικών εκπαιδευτικών δαπανών. Συμβάλλει στην καλλιέργεια μια πολυπολιτισμικής ατμόσφαιρας.

Όμως ουσιαστικά καταργεί την ενδιάμεση βαθμίδα (αυτήν του εθνικού κράτους) στο επίπεδο της τοπικής σχολικής κοινότητας και κουλτούρας, αφού διαμορφώνονται διαμέσου της παρέμβασης του εθνικού κράτους. Το ανάλογο αφορά και στην εγγράμματη κουλτούρα. Ο τύπος και η τυπογραφία είναι κατά τον Mc Luhan οι δημιουργοί του εθνικισμού και του έθνους (McLuhan, 170-179: 1987).

Το ίδιο συμβαίνει και με την εξάπλωση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας. Η προσαρμογή της στις κατά τόπους και συγκεκριμένες εκπαιδευτικές διαδικασίες είναι ευέλικτη και το εκπαιδευτικό λογισμικό παράγεται τοπικά, έχει τοπικές αναφορές, αλλά κυρίως απευθύνεται πρωτίστως σ' ένα τοπικά (γεωγραφικά και πολιτισμικά) προσδιορισμένο ακροατήριο (Mason: 1996).

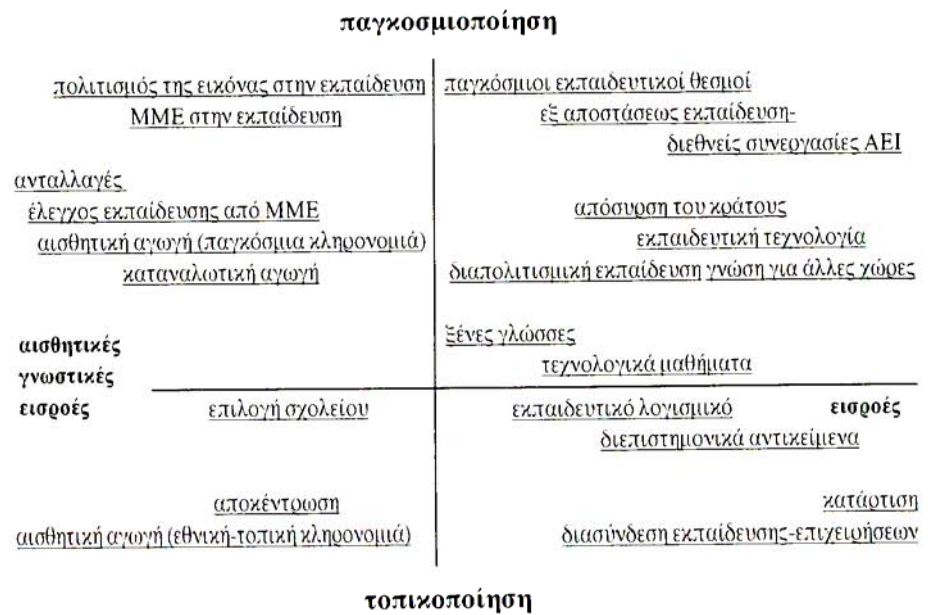
Ανάλογα συμπεράσματα μπορούν να διατυπωθούν αναφορικά και με τη δημιουργία παγκόσμιων εκπαιδευτικών θεσμών, με ή χωρίς την αποφασιστική χρήση των νέων τεχνολογιών. Η δημιουργία νέου τύπου παγκόσμιων εκπαιδευτικών θεσμών υποβοηθάται από τις μεταβολές που καταγράφονται στη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με την απόσυρση του κράτους και την έλευση των επιχειρήσεων, τη θέση των νέων τεχνολογιών ως πεδίου και ως μέσου εκπαίδευσης, την ανάδυση παγκόσμιων πολιτισμικών προτύπων και σχημάτων (τοπικά εφαρμοσμένων).

Παρά τα ερωτήματα που εγείρονται αναφορικά με θέματα ποιότητας, διαπιστευτηρίων, συμμετοχής κ.λπ. παρατηρούνται ορισμένες διαδικασίες εμφάνισης νέου τύπου παγκόσμιων εκπαιδευτικών θεσμών. Όπως λ.χ. Η Global Telecom Academy που εκπαιδεύει στελέχη των τηλεπικοινωνιακών εταιρειών, το Microsoft Online Institute το οποίο είναι ένα πρόγραμμα κατάρτισης στελεχών για την προώθηση προϊόντων της Microsoft, το Motorola University, Schaumburg που είναι τμήμα συνεταιρισμού μεταξύ πανεπιστημίων και προωθεί την κατάρτιση μηχανικών λ.χ., το Mind Extension University που παρέχει ανώτατη εκπαίδευση σε όσους δεν μπορούν να συμμετέχουν στην “κανονική” εκπαιδευτική διαδικασία (Mason: 1996) κ.λπ. Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε και την “θυγατρική” εγκατάσταση διαφόρων (κυρίως ανώτατων) εκπαιδευτικών ιδρυμάτων των χωρών του (πάλαι ποτέ) “κέντρου” σε διάφορες χώρες, αν και στην περίπτωση των χωρών του παλιού και νέου τρίτου κόσμου παρατηρούνται έντονα ίχνη “πολιτιστικού ιμπεριαλισμού”.

Αυτό που συμβαίνει εδώ όπως και στην προηγούμενη περίπτωση είναι η υπέρβαση του εθνικού κράτους. Στην προηγούμενη περίπτωση παρατηρείται η διαίρεση του προσδιορισμένου εθνικά - κρατικά εκπαιδευτικού πολιτισμού σε τμήματα διαφορετικά από εκείνα που παρήγαγε η εθνική ολοκλήρωση. Είναι τμήματα που τώρα διαμορφώνονται σε σχέση με τη διαδικασία παγκοσμιοποίησης, αφού η εκπαιδευτική διαδικασία συνδέεται στενότερα τώρα με τις επιχειρήσεις, τόσο σε οργανωτικό επίπεδο όσο και σε γνωστικό. Στην περίπτωση των παγκοσμίων εκπαιδευτικών θεσμών παρατηρείται υπέρβαση του εθνικού κράτους προς τα έξω, η οποία όμως προϋποθέτει και δημιουργεί την “τοπική χρήση”, την τοπική ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Όμως η υπέρβαση του κράτους στη χρηματοδότηση, οργάνωση και υλοποίηση της εκπαίδευσης προκαλείται και από την ανάγκη υπέρβασης των μεγάλων, εθνικών ή “εθνικού χαρακτήρα” πολιτισμικών ταυτοτήτων που καλλιεργούσε πριν η εκπαίδευση ως προϋπόθεση της οικονομικής και κοινωνικής (ανα)παραγωγής. Γι’ αυτό ο ρόλος της εκπαίδευσης δεν περιορίζεται μόνο στην εξασφάλιση των γνωστικών εισροών που χρειάζονται τα τοπικά μορφώματα των μετα-οικονομικών δικτύων, όπως λανθασμένα πιστεύουν οι Lash και Urry. Η εκπαίδευση, στο βαθμό που της αναλογεί, εξασφαλίζει και αισθητικές εισροές στα μετα-οικονομικά δίκτυα.

Σχήμα 1. Γραφική παράσταση των επιδράσεων της παγκοσμιοποίησης στην εκπαίδευση και των εισροών που εξασφαλίζει

Ο τρόπος με τον οποίο εξασφαλίζονται οι αισθητικές εισροές δεν είναι μόνο η αντίστοιχη επεξεργασία της εκπαιδευτικής γνώσης. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι με τη συναίνεση των εθνικών κρατών η Unesco καθιερώνει την περίοδο 1988-1998 ως δεκαετία πολιτιστικής ανάπτυξης. Το πρόγραμμα αποσκοπεί στην πολιτιστική εκπαίδευση των μαθητών σε σχέση με την παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά αλλά και τις εθνικές και τοπικές κουλτούρες (Wojnar: 1996).

Στο επίπεδο της παγκοσμιοποίησης η εξασφάλιση εκ μέρους της εκπαίδευσης των αισθητικών inputs των μετα-οικονομικών δικτύων πραγματοποιείται με την ενδυνάμωση της επίδρασης στις συμπεριφορές εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων παγκόσμια εξαπλούμενων (με τη μουσική, τον κινηματογράφο, τα καταναλωτικά αγαθά κ.λπ.) πολιτιστικών προτύπων. Πραγματοποιείται ακόμα με την εδραίωση και διεύρυνση της καταναλωτικής αγωγής και της πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης στα σχολεία, αλλά και με την περαιτέρω διαπλοκή της εκπαίδευσης και του σχολείου με την (παγκόσμια) μαζική κουλτούρα (πρβλ. Lury: 1996, Βρύζας: 1997). Είτε αυτή αφορά στην κατασκευή της εικόνας της εκπαίδευσης, των εκπαιδευτικών διεργασιών και της σχέσης εκπαίδευσης και κοινωνίας, είτε αφορά στον έλεγχο των σχολείων και των πρακτικών εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων.

Στο επίπεδο της τοπικοποίησης η εξασφάλιση των αισθητικών εισροών των μετα-εθνικών μορφωμάτων και των μετα-οικονομικών δικτύων εκ μέρους της εκπαίδευσης, πραγματοποιείται κυρίως με την ενσωμάτωση στην εκπαιδευτική διαδικασία (στις επιμέρους εκπαιδευτικές δομές και μονάδες) μιας ιδιαίτερης αισθητικής, ηθικής κ.λπ. κουλτούρας και νοοτροπίας, που προέρχεται από τον (κοινωνικο-πολιτισμικό και γεωγραφικό εκείνο) τόπο προς τον οποίο απευθύνεται και από τον οποίο αντλεί μαθητικό δυναμικό το συγκεκριμένο σχολείο, και του οποίου η ιδιαίτερη νοοτροπία είναι συμβατή με τα πολιτισμικά σχήματα που προσιδιάζουν σε ορισμένα μορφώματα, μετα-οικονομικά ή άλλα (Πλειός: 1994). Αυτό προϋποθέτει αλλά και συνεπάγεται τον έλεγχο της εκπαιδευτικής δομής ή μονάδας από τους θεσμούς εκείνους μέσα στους οποίους παράγεται και μετασχηματίζεται αυτή η ιδιαίτερη νοοτροπία. Συνεπάγεται τον έλεγχο της εκπαίδευσης από τους “τοπικούς” θεσμούς (Morrison: 1994). Από την οικογένεια, τις πολιτιστικές οργανώσεις, την εκκλησία, τις τοπικές αρχές κ.λπ. (“αποκέντρωση”). Αυτό είναι το όχημα μεταφοράς των καθημερινών, ιδιαίτερων ταυτίσεων του μαθητή στο σχολείο και το αντίστροφο.

Όμως η εκπαίδευση εξασφαλίζει τις αισθητικές εισροές που χρειάζονται τα μετα-εθνικά μορφώματα και τα μετα-οικονομικά δίκτυα στο επίπεδο της τοπικοποίησης με την καθιέρωση του δικαιώματος της επιλογής σχολείου.

Αυτό είναι μηχανισμός που δημιουργεί καταναλωτική σχέση του μαθητή με την τυπική εκπαίδευση και προσδιορίζεται μεταξύ άλλων και αισθητικά, όπως και κάθε άλλη καταναλωτική δραστηριότητα. Η “τοπικοποίηση” της εκπαίδευσης προκύπτει όχι μόνο από την προσπάθεια εξασφάλισης των γνωστικών εισροών των μετα-οικονομικών μορφωμάτων αλλά και των αισθητικών.

Το συνολικό αποτέλεσμα αυτής της πορείας (βραχυπρόθεσμη απόσβεση, ευέλικτη προσαρμογή στις γοργά μεταβαλλόμενες απαιτήσεις στην αγορά εργασίας, διασύνδεση της εκπαίδευσης με τις ιδιαίτερες, καθημερινές ταυτόσεις στην περιοχή της κατανάλωσης κ.λπ.) είναι να αντιμετωπίζεται η εκπαίδευση από τον εκπαιδευόμενο και την οικογένειά του ως καταναλωτικό αγαθό. Σε συλλογικό επίπεδο το αποτέλεσμα είναι η πολιτισμική διαφοροποίηση του σχολείου σε μια κλίμακα ιεραρχίας, που επικαλύπτει το πρόβλημα της κοινωνικής ανισότητας και ταυτόχρονα η ένταξη όσων υποστασιοποιούν την εκπαιδευτική πράξη σε μια υπερεθνική πολιτισμική κατηγορία. Με τα αποτελέσματα αυτά η (τοπικοποιημένη αλλά και παγκοσμιοποιημένη ταυτόχρονα) εκπαίδευση δέχεται και αναπαράγει τις απαραίτητες στα μετα-οικονομικά δίκτυα γνωστικές και αισθητικές εισροές.

Ο εξειδικευμένος σχολικός θεσμός γίνεται πλέον πολυειδικευμένος. (“εσωτερικεύει” μια άλλη βασική δομική αρχή της σύγχρονης οργάνωσης της εργασίας και κάθε άλλης δραστηριότητας). Η προηγούμενη (συγκρητικής φύσεως) ενότητα γνωστικής (“μαθησιακής”) και κοινωνικοπολιτισμικής-πολιτιστικής λειτουργίας του σχολείου αναιρείται για να επανέλθει ως σύνθεση δυο σχετικά ανεξάρτητων και εξειδικευμένων λειτουργιών. Η σύνθεση αυτή είναι δυνατή στο πλαίσιο ενός (γεωγραφικά και κοινωνικοπολιτισμικά) προσδιορισμένου τόπου (που είναι δυναμικός και μεταβαλλόμενος) μέσα στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, της παγκόσμιας μετα-οικονομικής δικτύωσης.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η επίδραση της μετα-οικονομικής παγκοσμιοποίησης στην εκπαίδευση οδηγεί σε μια διπλή εκπαιδευτική παγκοσμιοποίηση. Αφ’ ενός εκπαιδευτικές δομές αρθρώνονται με τα μετα-οικονομικά δίκτυα και τα τοπικά μορφώματα-στοιχεία αυτών των δικτύων και αφ’ ετέρου δημιουργούνται παγκόσμια εκπαιδευτικά δίκτυα. Αναπαράγεται στην εκπαίδευση αλλά κατάλληλα προσαρμοσμένο, το σχήμα παγκοσμιοποίησης-τοπικοποίησης που ισχύει στη μετα-οικονομία, όχι όμως ανεξάρτητα από τα μετα-οικονομικά δίκτυα και τα μορφώματα-στοιχεία τους, αλλά αντίθετα σε στενή σύνδεση μ’ αυτά. Μαζί με τα άλλα στην διαδικασία μετα-οικονομικής και εκπαιδευτικής παγκοσμιο-

ποίησης αναιρείται η αυτονομία της εκπαίδευσης όπως συμβαίνει και με άλλες μορφές του πολιτισμού, αίροντας το συστηματικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης στα εθνικά κράτη.

Όπως όμως η παγκοσμιοποίηση δεν καταργεί τα εθνικά κράτη (τόσο τα έθνη όσο και τα κράτη) έτσι δεν εξαφανίζει και την εθνικά σχεδιασμένη και οργανωμένη εκπαίδευση (Green: 1997). Ο Bell προτείνει ένα μοντέλο οργάνωσης της εκπαίδευσης στην Ε.Ε., το οποίο θα έχει ως στόχο την εκπαίδευση για τη “διεθνή κατανόηση”. Όμως ο στόχος αυτός, προϋποθέτει, συνεπάγεται αλλά και συνδέει άλλους, όπως εκπαίδευση για τη διαμόρφωση προσωπικότητας, για την συγκρότηση εθνικής ταυτότητας, για προσαρμογή στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, για την διαμόρφωση της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη, για προσαρμογή στο παγκόσμιο περιβάλλον και τέλος για τη διαπολιτισμική κατανόηση (Bell: 1996).

Η παγκοσμιοποίηση “προσβάλλει” σε μεγαλύτερο βαθμό τις ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης, αυτές που βρίσκονται πιο κοντά στη δημιουργία των εισροών και εκροών της παραγωγικής διαδικασίας (Curtie & Newson: 1998). “Προσβάλλει” περισσότερο την κατάρτιση παρά την καθαυτό εκπαίδευση, αφού η πρώτη εφοδιάζει πιο αποτελεσματικά τα μετα-οικονομικά δίκτυα, παρ’ ότι όπως επισημαίνουν ορισμένοι η εκπαίδευση τείνει να γίνει μέρος της κατάρτισης (Briseid: 1995). “Προσβάλλει” περισσότερο τα εκπαιδευτικά συστήματα εκείνων των εθνικών κοινωνιών που ολοκλήρωσαν τη διαδρομή τους στο σύστημα της (εθνικο-κρατικά οργανωμένης) μαζικής παραγωγής - μαζικής κατανάλωσης. Η παγκοσμιοποίηση της εκπαίδευσης καθώς και η σύνδεση της εκπαίδευσης με τα παγκόσμια μετα-οικονομικά δίκτυα συνυπάρχει (πότε αλληλοσυμπληρωματικά, πότε ανταγωνιστικά και πότε αδιάφορα) με την εθνικά οργανωμένη και χρηματοδοτούμενη εκπαίδευση. Κι αυτό επιβεβαιώνει για μια ακόμα φορά το χαρακτήρα της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης τόσο στην εκπαίδευση όσο και σε άλλο κοινωνικά πεδία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aderson C.A. "The Multi-functionality of Formal Education", in Swift D.F. (ed) "Basic Readings in Sociology of Education", Routhledge, London 1970.
- Aglieta M. "A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience", Verso, London 1987.
- Albrow A. "Education", in Outwaite W., Bottomore T. (eds) "Twentieth-Century Social Thought", Blackwell, London 1994.
- Ανδρεάδης Γ. "Ο πολιτιστικός ιμπεριαλισμός", Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1984.
- Babbidge B. "Peace Understanding and Education", in Powell A. "International Education: Past, Present, Problems and Prospects", US Government Printing Office, Washington 1966.
- Bailey S. K. "International Education: Shadow and Substance", in Powell A. "International Education: Past, Present, Problems and Prospects", US Government Printing Office, Washington 1966.
- Balantine J. "The Sociology of Education", Prentice-Hall, New Jersey 1983.
- Baudrillard J. "Ο καθρέφτης της παραγωγής", Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991.
- Beck U. "The Risk Society: Towards a New Modernity", Sage, London 1992.
- Becker G.S. "Human Capital", Princeton University Press, Princeton 1975.
- Bell G.E. "Education in an Integrated Europe: The Politics and Practice of Teaching and Learning", στο Κοσμόπουλος Δ., Υφαντή Α., Πετρουλάκης Ν. (επιμ.) "Η εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη", Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Birkets S. "The Gutenberg Elegies. The Fate of Reading in Electronic Age", Fawcett Columbine, New York 1994.
- Briseid O. "Comprehensive Reform in Upper Secondary Education in Norway: A Retrospective View", *European Journal of Education*, Vol. 30, No 3, September 1995.
- Βούζας Κ. "Παγκόσμια επικοινωνία-πολιτιστικές ταυτότητες", Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Buchanan R. "Border Crossings: NAFTA, Regulatory Restructuring and the Politics of Place", *Global Legal Studies*, Vol. 2, issue 2, Spring 1995.
- Charlot B. "Το σχολείο αλλάζει", Προτάσεις, Αθήνα 1992.
- Γεωργακάκος Σ. "Η χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην δευτερο-

- βάθμια εκπαίδευση”. Κοσμοπούλος Δ., Υφαντή Α., Πετρουλάκης Ν. (επιμ.) “Η εκπαίδευση στην Ενομένη Ευρώπη”, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Chesneaux J. “Δέκα όψεις της παγκοσμιοποίησης”, *Αφιερώματα*, τεύχ. 3, 1993.
- Council of Europe “Learning for Life”, Strasbourg 1984.
- Currie J., Newson J. A. (eds) “Universities and Globalization: Critical Perspectives”, Sage, London 1998.
- Dassbach C. “Global Enterprises and World Economy: Ford, General Motors and IBM, the Emergence of the Transnational Enterprise”, Garland Publishing, New York 1990.
- Dassbach C. “The Social Organization of Production, Competitive Advantage and Foreign Investment”, *Review of International Political Economy*, Vol. 1, No 3, 1994.
- Δεμερτζής Ν. “Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις”, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996.
- Decornoy J. “Ένα απίθανο συνοθύλευμα ποδηγετεί το μέλλον της ανθρωπότητας”, *Αφιερώματα*, τεύχ. 3, 1993.
- Drache D. “The Post-National State”, in Brickerton J., Gagnion A. (eds) “Canadian Politics”, Broadview Press, Ontario 1994.
- Featherstone M. “Consumer Culture and Postmodernism”, Sage, London 1991.
- Goldstein J., Reyner J. “The Politics of Identity”, *Theory and Society*, no 23, 1994.
- Green A. “Education, Globalization and the Nation State”, St. Martin’s Press, New York 1997.
- Hall S. “The Local and The Global: Globalization and Ethnicity”, in King A. (ed) “Culture, Globalization and the World-System”, McMillan, London 1991.
- Hall S., Held D., McGrew T. (eds) “Modernity and its Futures”, Polity Press, Cambridge 1993.
- Hayek F.A. “Monetary Nationalism and International Stability”, August Kelley, 1989.
- Holton R.J., Holton R. “Globalization and Nation State”, St. Martin’s Press, New York, 1998.
- Industry Week 1000, *Industrial Week*, June 1997.
- Kaplinsky R. “Automation: The Technology and Society”, Longman Group, London 1984.
- Καραφύλλης Γ. “Πολιτισμός και παιδεία”, *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλο-*

- σοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τόμ. ΚΣΤ', Μέρος Τρίτο, Ιωάννινα 1997.
- Κελπανίδης Μ. "Κράτος πρόνοιας: Λύση ή δημιουργία προβλημάτων", στο Κοσμόπουλος Δ., Υφαντή Α., Πετρουλάκης Ν. (επιμ.) "Η εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη", Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Krugman P. "Διεθνής οικονομική θεωρία και πολιτική", Κριτική, Αθήνα 1995.
- Krugman P. "We are not the World", *New York Times*, 13/02/1997.
- Κωνσταντίνου Χ. "Σχολική πραγματικότητα και κοινωνικοποίηση του μαθητή", Gutenberg, Αθήνα 1998.
- Lazin O. "Civil Society versus the World Crisis of Statism", *UCLA Historical Journal*, No 6, 1997.
- Lash S., Urry J. "Economies of Signs and Space", Sage, London 1994.
- Lipietz A. "Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy", Oxford University Press, London, 1992.
- Lipietz A. "The Post Fordist World: Labor Relations, International Hierarchy and Global Ecology", *Review of International Political Economy*, Vol. 4, No 1, 1997.
- Lipietz A. "Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού", Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Lorion Ph. "Πολίτης μέσα στην επιχείρηση", *Αφιέρωματα*, τεύχ. 3, 1993.
- Λυμπεράκη Α. "Ευέλικτη εξειδίκευση", Gutenberg, Αθήνα 1991.
- Λυστάζ Φ. "Η μεταμοντέρνα κατάσταση", Γνώση, Αθήνα 1988.
- Mafesoli M. "The Time of Tribes", Sage, London 1995.
- Μαοξ Κ., Ένγκελς Φ. "Το κομμουνιστικό μανιφέστο", Αλφειός, Αθήνα χχ.
- Mason R. "Using Communication Media in Open and Flexible Learning", Kogan Page, London 1994.
- Mason R. "Old World Visits New", *Innovations in Education and Training Technology*, Vol. 33, No 1, 1996.
- Mc Luhan M. "Understanding Media: The Extensions of Man", AKR, London, 1987.
- Μεϊμάρης Μ. "Νέες τεχνολογίες, ΜΜΕ και εκπαίδευση εκπαιδευτικών", στο Κοσμόπουλος Δ., Υφαντή Α., Πετρουλάκης Ν. (επιμ.) "Η εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη", Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
- Morrison K. "Centralism and the Education Market. Why Emulating the United Kingdom?", *European Journal of Education*, No 4, 1994.
- Parelius J.R, Parelius A.P. "The Sociology of Education", Prentice-Hall, New Jersey 1987.
- Phelps E. "Rewarding Work: How to Taste Participation and Self Support to

- Free Enterprise”, Harvard University Press, 1997.
- Petrella R. (α) “Μια παγκόσμια λογική ανισότητας”, *Αφιερώματα*, τεύχ. 3, 1993.
- Petrella R. (β) “Προς ένα παγκόσμιο τεχνολογικό απαρχαΐντ”, *Αφιερώματα*, No 3, 1993.
- Πλειός Γ. “Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και πολιτισμικές διαφορές στη ‘μετα-βιομηχανική’ κοινωνία”, *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.*, No 7, 1994.
- Πλειός Γ. “Η κρίση της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό”, *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχ. 19, 1996.
- Ramonet I. “Global Authoritarian Regimes”, *New Renaissance Magazine*, Vol. 2, No 2, 1997.
- Ramonet I. “Παγκοσμιοποίηση και περιθωριοποίηση”, *Αφιερώματα*, τεύχ. 3, 1993.
- Robertson R. “Social Theory and Global Culture”, in Featherstone M. “Global Culture: An Introduction”, *Theory, Culture and Society*, No 7, 1990.
- Robertson R. “Globalization - Social Theory and Global Culture” Sage, London 1992.
- Schiller H. “Information and Crisis Economy”, Oxford University Press, Oxford 1986.
- Shelsky H. “Technical Change and Education Consequences”, in Halsey A.H., Floud J., Anderson C.A. (eds) “Education, Economy and Society”, The Free Press, New York 1961.
- Smith A. “Towards a Global Culture”, in Featherstone M. “Global Culture: An Introduction”, *Theory, Culture and Society*, No 7, 1990.
- Statistical Yearbook, Unesco 1993.
- Teeple G. “Globalization and the Decline of Social Reform”, Humanities Press, New Jersey 1996.
- Toffler A. “Το Τρίτο κύμα”, Κάκτος, Αθήνα 1982.
- Τσεκούρας Θ. “Ενέλικτος αυτοματισμός και αναδιάρθρωση: Μια διέξοδος από την κρίση”, στο Φιοραβάντες Β. (επιμ.) “Κουλτούρα και τεχνολογία”, Praxis-Παρουσία, Αθήνα 1990.
- Χαραλάμπης Δ. “Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση”, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1998.
- Wallerstein I. “The Capitalist World-Economy”, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
- Wallerstein I. “The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the World Capitalist-Economy 1730-1840’s”, Academic Press, San Diego 1989.

- Wallerstein I. "Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System", in Featherstone M. "Global Culture: an Introduction", *Theory, Culture and Society*, No 7, 1990.
- Walters S. (ed) *Globalization, Adult Education and Training: Impacts and Issues*, Zed Books, 1997.
- Webster "Theories of Information Society", Routledge, London 1995.
- Williams R. "Towards 2.000", Chatto & Windus, London 1983.
- Willis P. E. "Learning to Labor", Saxon House, London 1977.
- Wojnar I. "Μόρφωση και πολιτιστική αγωγή", στο Κοσμόπουλος Δ., Υφαντή Α., Πετρουλάκης Ν. (επιμ.) "Η εκπαίδευση στην Ενωμένη Ευρώπη", Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.